

ДИТЯЧА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Книжка

3

СЛАВА
НЕ ПОЛЯЖЕ
КОЗАЧЧИНА

В'їзд гетьмана-переможця Богдана Хмельницького до Києва 1648 р.

Малюнок М. Івасюка

**СЛАВА НЕ ПОЛЯЖЕ,
НЕ ПОЛЯЖЕ, А РОЗКАЖЕ,
ЩО ДІЯЛОСЬ В СВІТІ,
ЧИЯ ПРАВДА, ЧИЯ КРИВДА,
І ЧИЙ МИ ДІТИ.**

Т. Шевченко ("До Основ'яненка")

ДИТЯЧА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Книжка III

За загальною редакцією Б. Гошовського
При співучасті Р. Завадовича

ОВ'ЄДНАННЯ ПРАЦІВНИКІВ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ

СЛАВА
НЕ ПОЛЯЖЕ
КОЗАЧЧИНА

За "Історією України" І. Петренка
Із змінами й доповненнями

ТОРОНТО

Н. Д. 1987

НЬЮ-ЙОРК

ASSOCIATION OF UKRAINIAN WRITERS FOR YOUNG PEOPLE

Encyclopaedia of Ukraine for children and youth

Book III

Responsible Editor B. Hoshowsky

**Toronto — New York
1961**

**All Rights reserved
Copyright 1961**

Cover by artist M. Levytsky

Printed in Canada

I. ПОЧАТКИ КОЗАЧЧИНІ

Запоріжжя

Дніденні українські землі над Чорним морем та долішнім Дніпром мають назву Запоріжжя. Ріка натрапляла колись на своїй дорозі на великі гранітові скелі-пороги. З шумом та гуком переливалася тут вода, творилися водоспади та вири, ріка вкривалася хвильами й піною. Найбільших дніпрових порогів було дев'ять: Кайдак, Сурський, Лоханський, Дзвонець, Дід, або Ненаситець, Внук, або Вовніг, Будило, Вільний або Гадючий. Були ще й менші пороги, або забори. Тепер там вибудували велику гаті, вода залила всі пороги так, що вони наче познікали.

Нижче порогів Дніпро розливається широко й ділиться на кілька великих русел та безліч менших проток або рукавів. Між цими річками порозкидалися острови та плавні. Острови — вищі, деколи скелісті, покриті лісом. Плавні — це місця, які вода заливає весною під час повені, на них росте трава, очерет, лоза, верба й усікі кущі. В давні часи бували тут і овочеві дерева, а в затишних місцях по скелях стелилася виноградна лоза.

Далі від ріки дерев мало, бо підсоння тут сухе, дощі падають зрідка. Але земля родюча, і тепер росте тут добре пшениця. В давні часи широкі простори були вкриті тільки

самою травою. Це були славні українські степи. На весні степи зеленіли й укривалися різnobарвними квітами. Під подувом вітру трави хвилювали, як те широке море. Пізніше серед літньої спеки вони жовкли й висихали. Ніколи плуг не орав цих степових земель; ніхто трави не косив, ані не збирал сіна. Природа жила тільки сама для себе.

Серед степів та по лісах над річками було багато всякого звір'я. Жили тут колись тури з породи диких волів, зубри-буйволи, вкриті вовною, ведмеді, коні, олені, степові кози, дики кабани; на річках гніздилися бобри. Ловці, що заходили в ці сторони, за короткий час збирали велику силу шкури й футер. Птахів було так багато, що на весні люди набирали повні човни яєць качок, гусей, журавлів, лебедів, а й пізніше ловили цілі табуни молодих птиць. Орлят брали до кліток з уваги на їх пера, що були потрібні до стріл. У старих деревах, дупластих від старости, роїлися бджоли; їх мед був дуже смачний і запашний. У річках та озерах було повно риби; часом в одну сіть ловили по дві тисячі риб, найменші з них були стопу завдовжки.

Турки й татари

Ta хоч Запоріжжя було таке багате на всяке добро, мало хто відважувся заходити туди, бо життя було небезпечне через татар, що кочували в степах. Через татарську небезпеку широкі простори над долішнім Дніпром запустіли, зробилися "Диким полем". Татари — це був напівдикий народ, що прийшов до нас із Азії. Вони були низького росту, мали широкі плечі, велику голову. Їх лице було широке з вистаючими кістями (вилицями), з рідким заростом, ніс плоский, очі малі та скісні. Їх оселі були на півострові, що зветься Крим. Вони не любили хліборобства, не сіяли збіжжя; всім їх майному були великі стада коней та овець. Живилися найбільше м'ясом і молоком. Улюбленим їх напитком був кумис, кисле кобиляче молоко. Татари були добрі вершники, вони влучно стріляли з луків. Татарський хлопець змалку вчився їздити на коні та стріляти з лука. Бувало не діставав їсти весь день і мусів сам

добувати собі поживу на ловах. Татари не любили спокійного життя, тож радо йшли на війну шукати здобичі на Україні.

Турки це був теж півднікий народ, що прийшов з азійських степів. Вони здобули грецьке царство (1453 р.) і в Константинополі (Царгороді) заснували свою столицю. Турки вірили в одного бога, який у них називався Аллах, і пророка Моххамеда, який установив їх віру. Себе називали музулманами, себто підданими бога, християн прозивали джаврами або невірними. Славну церкву св. Софії в Царгороді турки перемінили на свою святиню-мечет і на місце хреста поставили свій знак — півмісяць. Турецький володар звався султан, його міністри — везіри, урядовці — баші або бей. Турки вели боротьбу з різними народами, завоювали Болгарію, Волощину, Молдавію й більшу частину Угорщини. Кримські татари й турки стали союзниками і спільно опанували побережжя Чорного моря. Турки поставили тут свої замки: Акерман або Білгород при гирлі Дніпра і Очаків при Дніпровім лимані.

Татарські набіги

Татарське військо виходило в похід найрадше на весні, коли українські степи вкривалися свіжою травою. Попереду війська татари висилали на всі боки розвідувачів, щоб дізнатися, де можна знайти найбільшу здобич. Татарське військо переправлялося на долішньому Дніпрі. Кожний татарин роздягався, до хвоста свого коня прив'язував в'язку тростини і клав на ній сідло, зброю й одяг, щоб не замокли, а сам плив — одною рукою веславав, другою держався кінської гриви. Головні шляхи, що ними татари ходили в похід були: Чорний Шлях між Дніпром і Богом, Кучманський — між Богом і Дністром, Покутський або Золотий — між Дністром і Прutом, Muравський — по лівому боці Дніпра.

Татарські частини або загони йшли балками та ярами, щоб українці їх не доглянули; вночі не розпалювали вогнів, на всі сторони розсылали підглядачів. Як уже були в середині краю, ділилися на три частини. Головна частина або кіш була

Карта татарських шляхів

у бойовій готовності та йшла на ворога. Битву татари вели таким чином, що ставали в дуже широку лінію і старалися обійти противника з боків та ззаду. Але приймали бій тільки з меншими частинами, бо не мали іншої зброї, тільки шаблі й луки. Два менші загони пускалися на боки за добиччю.

Горе тому селу, на яке напали татари! Вони оточували його з усіх сторін і підпаливали крайні хати, щоб викликати переполох між мешканцями. Потім кидалися на вулиці й починали грабіж та розбій. Забирали коні, корови, вівці й виганяли за село. З хат виносили харчі, муку, убрання, постіль — усе, що попадало в руки, і клали на коней. Хто боронився, того вбивали; хто був безпомічний, того брали в полон або ясир. Куди перейшли татари, там залишалися тільки згарища, порожні хати, кров і тіла убитих.

Татарсько-турецька неволя

Полонених людей татари вели до свого коша. Кожний татарин мав при сіdlі кілька шнурів, арканів, ними в'язав нещасних невільників. Потім обвантажений добиччю татарський табір поволі вертався додому. Бранці мусіли всю дорогу йти пішки. Гаряче степове сонце палило їм голови, спрага висушувала уста, голод і втома томили все тіло. Ішли босі, обдерті, спотикаючись, роздираючи собі ноги об колюче терення. Ішли старі діди й здорові чоловіки, жінки й діти; ішли сумні, пригноблені, втираючи слези, важко ридаючи. Кожний мав якусь утрату: одному вбили батька, другому дитину забрали, в іншого пропала вся родина. Татари вели всіх бранців до Криму. У Бахчисараю, Кафі та інших татарських містах були великі торговиці, де продавали невільників. Нещасні люди стояли там рядами й чекали своєї долі. Купці з різних далінок сторін, найбільш турки й араби, приходили й оглядали їх, як тепер на торзі оглядають худобу. Одні купували сильних, здорових чоловіків, інші брали жінок, ще інші вибирали собі дітей. Купець давав татаринові плату і забирає з собою невільників. Ні на що не зважали турки: виривали дитину з рук матері, розлучали брата з сестрою, чоловіка з жінкою. Серед плачу й ридання прощалися бездольні люди — звичайно, навіки.

Найважча доля була тих бранців, що попадали на турецькі кораблі — галери або каторги: їх рядами приковували до помосту, і вони мусіли гребти веслами. Турецькі наглядачі знущалися над ними і били нагаями, кайдани на руках і ногах калічили тіло.

Християнських дітей турки брали до своїх шкіл і виховували в музулманській вірі. Малі діти забували своїх батьків, вчилися турецької мови й турецьких звичаїв. З потурченіх хлопців виростали вороги християн і турки творили з них військо, що називалося янічарами. Отак несвідомо виростали малі діти на зрадників християнства та рідного народу.

Козаки

Отож, життя у степах було дуже небезпечне. Кожної хвилини можна було попасті в руки татарам. Але, хоч тяжко

було тут жити, проте сміливі люди з міст та сіл, збиралися разом, вибирали собі “старшого” й на конях із зброєю в руках пускалися далеко в степи, на т. зв. “уходи”, і подавалися на Запоріжжя. Там стріляли звірину, ловили диких коней, рибалчили по ріках і потім з м'ясом, рибою, шкірою та зловленими звірятами верталися додому. Дехто шукав собі захисного місця, у степах ставив хату та розводив господарство: годував худобу, закладав пасіку, потроху орав степи і сіяв збіжжя. Такі люди були все в небезпеці. Українські поселенці були сіллю в оці татарам і вони старалися їх знищити. Але наші люди хоробро оборонялися від ворогів, а нераз самі ходили на татарські села, билися з татарами, та відплачували їм за кривду. Тих сміливих людей, що йшли промишляти в степи й воювали з татарами, називали козаками. Від того, що козаки жили на Запоріжжі або Низу, їх називали запорожцями або низовими козаками. Перші згадки про козаків походять з часу коло 1500 р.

Запорозька Січ

Спочатку козаками були самі міщани й селяни. Згодом до них почали приєднуватися бідніші шляхтичі, а далі йшли на Запоріжжя й могутні пани, що не лякалися небезпек і хотіли навчитися хоробрості й витривалості.

Серед козаків був на Запоріжжі і князь Дмитро Вишневецький. То був багатий пан, мав на Волині біля Вишнівця кілька сіл, але покинув своє майно й пішов козакувати. Козаки не мали тоді постійної оселі, переходили з місця на місце, і раз тут, раз деінде нападали на татар. Вишневецький був досвідчений воїовник, бачив, що така боротьба не дуже шкодить татарам, і, щоб справді перемогти орду, треба мати добре військо й хоч би одну твердиню до оборони під час татарського нападу. Вишневецький зібрав найсміливіших козаків, дав їм добру зброю й подався з ними на острів Малу Хортицю.

То був невеличкий острівець на Дніпрі, високий, скелістий, добрий до оборони. В найвищій частині острова, над самим берегом, князь Дмитро визначив місце на твердиню. Козаки повикопували кругом глибокі рови й землю з них пови-

Князь Дмитро Байда Вишневецький — основник Січі

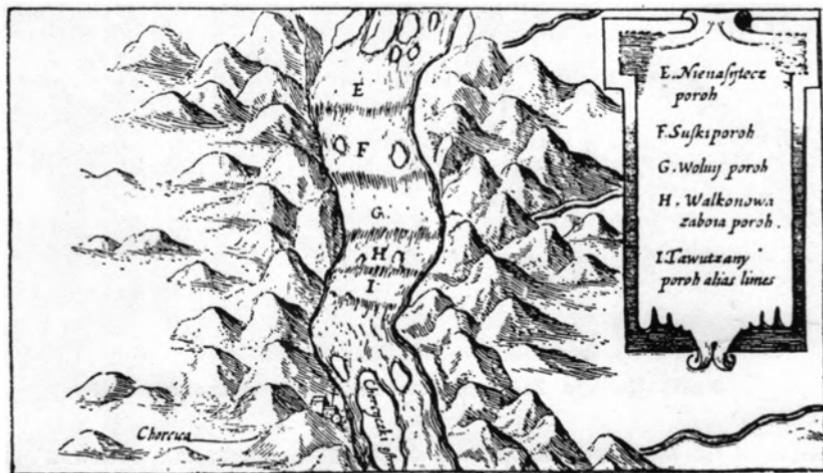
кидали на вали кілька метрів заввишки. На валах ставили частокіл, клали дерев'яні зруби та будували помости під гармати. Вихід зробили лише один, широкий, для переїзду. Замкнули його міцними оборонними воротами з дерева, а понад рів перекинули звідний міст, що піднімався ланцюгами вгору. За валами стояли курені. Курінь — то козацька хата; ставили її з дерева, а зверху накривали очеретом або й звірячими шкірами, яких у степу було багато. По середині твердині був порожній майдан. Така фортеця була подібна до інших замків, що їх тоді було на Україні багато. Але козаки дали їй нову назву, "Січ" — від слова "сікти", "рубати", бо на укріплення сікли дерево і ставили у засіки; самі ж звали себе січовиками. Було це 1550 р.

Від того часу Запорозька Січ була головною козацькою оселею.

Смерть Дмитра Вишневецького

На Січі князь Вишневецький зібрав досить багато козаків, придбав кілька гармат, добре рушниці та воював з та-

тарами. Кримський хан дуже налякався козацької твердині, тож кілька разів намагався її здобути та знищити. Але аж по сімох роках війни, при допомозі турків йому повелося підійти під Січ і розпочати облогу. Козаки боронилися завзято цілих

Дніпрові пороги та острів Хортиця. З мапи французького інженера Боплян я з 1640 р.

три тижні. Та врешті їм не стало стрільного пороху й харчів, і Вишневецький наказав їм залишити оборону. Потайки козаки переправилися на інший острів і подалися в дальші місця. Татари ввійшли до порожньої Січі і зруйнували укріплення. Князь Дмитро воював із бісурманами далі, доки не покінчив життя геройською смертю. В одній битві в Молдавії турки взяли його в полон і султан наказав його вбити.

Український народ прозвав князя по-своєму Байдою і склав про його смерть ~~фарну~~ пісню. В ній сказано, що в Царгороді на ринку, перед самою смертю, пив Байда мед і горілку — не журився тим, що зараз має вмирати. Турецькому султанові подобалося його завзяття, і він сказав:

— Ой, ти, Байдо, славний лицарю! Будь мені вірний, приими турецьку віру, то я подарую тобі життя та ще й дам за жінку свою доньку — будеш паном на всю Україну.

Байда відповів султанові:

— Краще мені зараз умирати, ніж твою доньку за жінку брати. Твоя, царю, віра проклятая, твоя донька поганая!

Тоді розлючений султан крикнув на своїх слуг:

— Візьміть Байду добре в руки, кріпко ізв'яжіте, на гак ребром почепіте!

Турки схопили Байду, вивели на високу вежу й ребром почепили на гак. Але вірний слуга подав князеві лук у руки, і Байда почав стріляти: першою стрілою вбив султана, другою його жінку, третью царівну. Тоді турки його вбили.

Укріплення Січі на острові Хортиця

ІІ. ЖИТТЯ КОЗАКІВ ТА ІХ ЗВИЧАЇ

Нові Січі

ПО СМЕРТІ Вишневецького козаки перенеслися на остров Томаківку й там збудували нову Січ. Але нове місце не було зовсім додінне і вони перейшли на острів Базавлук над Чортомликом, а потім на Микитин Ріг. Нові Січі були укріплені так само, як Січ на Хортиці, мали кругом рови й вали, вхід був забезпечений оборонними воротами. Для лішої оборони по середині майдану козаки збудували дерев'яну вежу і на ній поставили гармати. При березі острова, в затишній затоці була пристань для козацьких човнів. Частина козаків стояла все залогою в Січі, частина перебувала в різних місцях на сторожі й засідках, чижаючи на татар. Решта проживала в степах, на ловах і господарюванні, особливо на Великому Лузі, на південь від Дніпрових порогів. “Січ — наша мати, Великий Луг — батько”, — казали козаки.

Запорозьке військо

Запорозьке військо було піше й кінне. Кожний козак дбав про те, щоб мати коня до походу, але під час бою запорожці воліли битися пішки. Зброя була різна. Звичайно козак мав при лівому боці шаблю й на лівому плечі ніс довгу рушницю. Бідніші мали, замість рушниць, луки з стрілами або списи. Під час воєнного походу козак мав також лопатку сипати вали, сокиру рубати дрова, мотузки в'язати вози й косу, щоб коневі накосити трави.

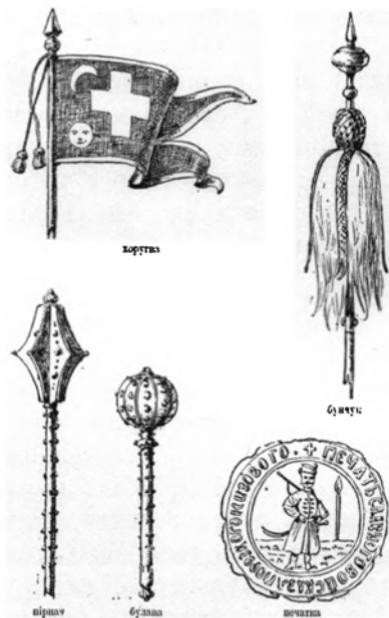
Спершу запорожці одягалися, як міщани або селяни. Потім козацька старшина почала носити гарніший одяг: жупан із червоного шовку або китайки, підперезаний шовковим поясом, кунтуш із довгими рукавами, порозрізуваними на кін-

ці, широкі шаравари, гарні сап'янці, себто чоботи з дорогої сап'янової шкіри, а на голові смушеву шапку з високим верхом.

Але нераз бідний козак не мав у що одягнутися, як то співали в пісні: "На козакові шапка бирка, зверху дірка, травою підшита, вітром підбита — куди віє, туди й провіває, козака молодого прохолоджає"!

Козацька старшина

Начальником усього запорозького війська був гетьман. Він давав накази війську, провадив у воєнних походах, давав лад на Січі й на всім Запоріжжі. Його відзнакою була булава, срібна палиця з головкою на кінці; як гетьман виходив до війська, тримав булаву у правій руці. Перед гетьманом несли завжди бунчука — палицю із жмутом довгого волосся з кінських хвостів.

Козацькі клейноди: хоругва, бунчук, пірнач, булава, печатка

При гетьмані був писар, що писав усі військові письма й універсали (повідомлення); його відзнакою була печатка.

Обозний мав нагляд над козацьким табором і гарматами.

Два судді судили козаків за всякі провини.

Два осаули були помічниками гетьмана й розвозили його накази до війська.

Військо ділилося на полки по 1000 людей; над кожним полком був полковник, його відзнакою була мала булава або пірнач. Сотники командували сотнями, отамани — десятками або куренями.

Старшина, що виконував владу на Січі замість гетьмана, звався кошовий. Хорунжі несли козацькі пропори (хоругви).

Кожний полк мав окремий прapor із своїм знаком: на одному був меч або стріла, на другому — хрест, сонце й місяць, на іншому — голова якогось звіра. Гербом (знаком) усього запорозького війська був козак із шаблею при боці, з рушницею на плечі.

Козаки мали і свою музику, довбишів, що били в барабани, трубачів із трубами і сурмачів із сурмами. Козаки кликалися взаємно товаришами; у листах писали: “Панове товариство” або “Панове молодці”. Крім того, козаки називали себе також “лицарями”, подібно, як ті західно-европейські вояки лицарських братств-орденів, що боролися з “невірними” (турками).

Рада

Для важких справ козаки скликали раду. На січовий майдан виходили добиші й били в барабани. На той знак козаки виходили із своїх куренів і ставали великим колом, лішаючи посередині вільне місце. Тоді приходила старшина: гетьман, писар, обозний, судді, осавули, полковники — і ставали посеред війська. Гетьман говорив, для чого скликав раду, та питався, яка думка товариства. Тоді промовляли спершу старшина, потім і козаки, а наприкінці окликами давали знати, як хочуть вирішити справу.

На раді відбувався й вибір нового гетьмана. Старий гетьман, що через неміч або старечий вік не хотів довше гетьманувати, скликав раду і зрікався свого уряду: на килим, простиелений посеред військового кола, складав свої відзнаки, бу-

Козацька рада. Давній рисунок.

лаву й бунчук. Тоді старшина і старі заслужені козаки, що мали повагу між товариством, подавали імена тих, що були гідні перебрати гетьманський уряд. Козаки окликами давали знати, кого хочуть мати за гетьмана. Вибраний гетьман спочатку відмовлявся, говорив, що він негідний того уряду, просив, щоб вибрали когось іншого; але козаки криком настоювали на його виборі. Тоді він дякував товариству, обіцював добре правити та шанувати запорозькі закони. Козаки вітали його згоду окликами й оплесками та кидали шапки вгору; старшина вручала йому гетьманські відзнаки.

Гетьман мав дуже сильну владу, неслухняних міг карати навіть смертю.

Новики й джури

Щороку навесні на Січі приймали до війська нових козаків. Хто хотів стати козаком, споряджав човен, набираєв усіх припасів і плив Дніпром на Низ. Кошовий відбував перевірку цих охотників. Хто виявився нездатним до війська, того відсилали додому; але його припаси залишалися на Січі.

Придатних до воєнної служби записували в реєстр, себто військовий список. Новобранця призначали до котрогось куреня. Він здався новиком або джурою. Таких новиків в одному курені було 30 і більше, а старих козаків було тільки десять.

Новик три роки відбував пробу в війську; не мав права брати участі в раді чи в інших зборах, був тільки слугою старшого козака; чистив зброю, вчився стріляти з рушниці та з лука, орудувати шаблею, під час походу пильнував козацьких коней, набивав рушниці, помагав копати окопи.

Таких джур козаки тримали дуже гостро, карали суверо за кожну провину, особливо під час війни, а хто з них втікав з поля бою, того карали смертю. Зате під доброю рукою свого старшого джура вчився витривалости, хоробрости й військових звичаїв та ставав потім добрим лицарем-козаком.

Побратимство

У запорожців у великий пошані було побратимство — сердечне й вірне приятельство. На знак побратимства запорожці мінялися хрестами, що їх носили на тілі, і тоді в них все було спільне: вони дарували один одному коней, зброю й інші речі. У походах побратими один без одного не з'їдять, було, й шматка хліба — усім діляться. У боях завжди бились поруч і нераз один одного рятували від смерті або захищали своїм тілом від ворожої шаблі чи кулі. Коли траплялося, що одного з побратимів хтось кривдив або ображав, то другий побратим зараз же за нього заступався; коли ж побратим був зрадливо вбитий, то той побратим, що лишався живий, мстився за його смерть.

Були й такі випадки, що запорожець відшукав свого побратима в турецькій неволі, але не мав коштів, щоб його викупити. Тоді сам віддавався в неволю з умовою, щоб турок випустив його побратима на волю. Всякий турок охоче на це погоджувався, бо йому було корисніше мати здорового невільника замість знесиленої невольницьким життям та працею. Бувало й так, що визволений побратим, поживши декілька років на волі, знову вертався в неволю, щоб визволити свого побратима, що раніше віддався за нього.

Побратимство у запорожців було дуже розвинене і воно було одною з причин їх сили й непереможності та доброї слави.

Івась Коновченко

В давній пісні-думі співали про славу молодого новика Івася Коновченка. Він був козацький син, але його батько загинув у війні, а Івася виховувала мати-вдова в місті Черкасах. Вона боялася, щоб її єдиний син не став козаком, як батько, тримала його при собі та вчила господарювати.

Але в той час корсунський полковник Філон закликав охотників до походу на татар. Тоді й Івась Коновченко нагадав собі свій козацький рід і забажав піти на війну. Прийшов він до матері й каже:

— Поблагословіть мене, мамо, я піду з полковником Філоном лицарської слави добувати, за віру християнську воювати, може дастъ Господъ яку добич добувати!

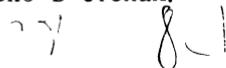
Як почула це вдова, облилася гіркими слезами:

— Ой, Івасю, мій одиначку! Чи ти не маєш досить їсти й пити, чи не маєш у чім гарно ходити, чи міщани тебе не почитають, чи козаки тебе зневажають? Не дозволю я тобі йти з козаками гуляти, а накажу чотири воли запрягти та йти в поле на хліб орати. Будеш потім козаків на хліб, на сіль зазивати, будуть тебе козаки поважати!

Заплакав Івась і крізь сльози сказав:

— Ой, мамо моя, не хочу я на полі орати, не хочу козаків на хліб-сіль зазивати — будуть мене козаки домarem, гречкосієм прозивати! Не хочу я за плугом ходити, спину напинати, на воли козацьким голосом гукати! Не хочу сап'янців по борознах викривляти, китайкових жупанів пилом напиляти! Хочу я на коня сідати, з козаками погуляти, весь козацький звичай піznати!

Простив Івась у мами, щоб продала його чотири воли й купила йому доброго коня, але мати не хотіла того й слухати, сковала всю козацьку зброю. Та Івась Коновченко відшукав батьківську стару рушницю й тайком пішкі пустився до козацького табору, що був далеко в степах.

Козацька школа
Малюнок А. Монастирського

Після всякого татарського наскоку на Україну по селах та містах лишалися сотні посиротілих дітей. Запорожці, жаліючи сиріт, брали чимало хлопців з собою на Січ і ці хлопці-приймаки ходили у січову школу, навчалися грамоти та запорозьких звичаїв. У віці 12 - 14 років ставали джурами, а в парубоцьких літах — козаками. На малюнку бачимо, як запорожець — названий батько привлас змалечку сироту-приймака їздити на коні.

Полковник Філон якраз відпочивав у своєму шатрі, коли Івась сміливо підйшов до нього й поздоровив грімким голосом. Полковник привітав його:

— Ой, здоров, Івасю, прекрасний лицарю! Чи ти по своїй волі зайшов, чи тебе кінь до нас приніс? Чи ти здоров'ям змагаєш, чи в себе молодецького, доброго коня маєш?

Івась відповів:

— Я коня не маю, але молодецьким добрим здоров'ям

змагаю. Дозволь мені, пане полковнику, з козаками погуляти, лицарської слави заживати, за віру християнську стати!

Але полковник не хотів пустити Івася на війну:

— Ти ще дитя молоде, ніде не бувало, козацького звичаю не пізнало, козацької крові не видало! Як ти кров побачиш, то налякаєшся — є старі козаки, панове молодці, хай вони гуляють, слави добувають.

На те Івась відповів весело:

— Ей, пане полковнику, візьми ти каченя, старе й мале, та пусті на Чорне море — чи не попливє мале так само, як старе?

Здивувався полковник розумові хлопця й пустив його на війну.

Івась Коновченко незабаром довершив славних діл, узяв у полон багато татарів і турків, добув собі велику славу. Тоді мати поблагословила його, продала чотири воли й купила Івасеві гарного козацького коня.

Івась Коновченко погиб лицарською смертю у степах у боротьбі з татарами.

Забрали козаки тіло молодого лицаря-героя, викопали глибоку яму й поховали:

Із оружжя стріляли,
Козацьку славу прославляли,
Семиперстную могилу висипали.

ІІІ. БОРОТЬБА З ТАТАРАМИ Й ТУРКАМИ

Похід на татар

ЗАПОРОЖЦІ безнастанно вели боротьбу з татарами. Щороку навесні з Січі розсилали по городах хоругви з хрестом і такий заклик:

— Хто за віру християнську хоче піти на паль, хто хоче, щоб його четвертували, колесували, хто не боїться смерти, нехай пристає до нас! Пошо смерти боятись! Від смерти не втечеш! Ось козацьке життя!

З усіх сторін поспішали на Січ старі козаки й молоді охотники, що бажали поборотися з невірними, добути слави й добичі.

Рано-вранці барабани й сурми давали знак, що похід починається. Козаки вже вночі були готові й зараз ставали до своїх частин.

Попереду їхала козацька музика з усякими інструментами. Одні трубили на трубах і сурмах, інші били в барабани, ще інші грали на бандурах. За музиками виступала кіннота, десяток за десятком, сотня за сотнею, рядами, в гарному порядку. Перед кожною частиною їхала старшина, то отаман, то сотник, а й полковник у панцері, з пірначем у руках. Потім ішла піхота з рушницями через плечі, з шаблями при боці. Старші їхали на конях.

Кожний відділ мав свій прапор, різnobарвні знаки маяли над військом, немов летіли дивні птиці.

Серед вибраного полку війська їхав гетьман із старшиною, здалека було видко гетьманський бунчук. Позаду по дві й три пари коней тягнули гармати — одні чорні, великі, з широкими дулами, інші менші, що сяли в світлі сонця. Накінець на малих і більших возах везли припаси поживи й муніцію, в міхах і дерев'яних та залізних скринях.

Похід закінчувала частина, що доглядала за порядком у таборі й пильнуvalа, щоб на військо ззаду не напав ворог.

Битва з татарами

Перед військом на всі сторони розсилали сторожу, щоб дізнатися, де татари. Козацькі стежі скоро знаходили ворога, бо татарські загони вешталися скрізь по степах. Насамперед роздивлялися козаки, де табуни коней, висилали в ту сторону сильний віddіл кінноти, розганяли сторожу й брали коней з собою. Здобутих коней розділяли між піхотинців; так збільшувалося число кінноти.

Якщо татар було більше, вони виступали до бою. Тоді проти них виїздили щосміливіші козаки на герць, себто на боротьбу одинцем. Потім і вся сотня кидалася з шаблями на ворога. Але, коли сили татар були дуже великі й годі було їх подужати, кіннота верталася до війська, й тут робили приготову до головного бою.

Запорожці мали свій власний спосіб боротьби. Вози з припасами, що були позаду, їхали вперед і ставали в два чи три ряди по боках та на переді війська. Таким способом поставав мов би вал або мур із возів кругом війська; козаки на-

Козацький табір

зивали це табором. Такий табір разом із військом посувався поволі проти татар. Як уже були близько ворога, починали стріляти з гармат, а потім і з рушниць. Татари кидалися на табір і намагалися його розбити, але козаки з-за возів стріляли до них і не давали їм приступити ближче.

Таким робом запорожці йшли щораз далі та або знов випускали на ворога кінноту, або боронилися з табору. Коли число татар було таке велике, що треба було відступати, та-бір рятував козаків навіть із найбільшої небезпеки, і вони щасливо верталися із степів на Січ.

Походи на море

Проти турків запорожці ходили найбільше човнами рі-кою Дніпром на море. Такий похід був дуже небезпечний, і козаки приготовляли його дбайливо. Відважніші молодці, що

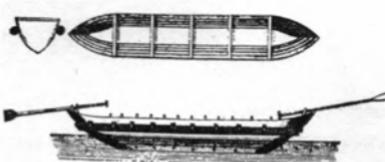
Турецька твердиня Очаків над Чорним морем. Давня гравюра.

хотіли іти на море, просили на це дозволу в гетьмана й вибирали собі старшого до проводу у поході.

Зараз починали будувати човни, що звалися чайками. Чайка була 20 метрів завдовжки, та найбільше 4 метри завширшки. Робили її з видовбаного стовбура липи або верби, боки та дно оббивали дошками. В чайці було десять або більше лавок для гребців, і при кожній лавці по два весла. Напереді й позаду були керми, якими повертали човен і давали йому

напрям, у котрий бік плисти. Кожна чайка мала посередині високий стовп, щоглу, де завішували полотняне вітрило; вітер віяв у вітрила й так посував чайку. Зверху обливали човни смолою, щоб вода не протікала крізь щілини між дошками. Щоб човен не потопав під час бурі, козаки прив'язували довкола в'язки очерету — навіть як вода, бувало, зале човен, він держиться на поверхні моря. До кожної чайки брали по 4 до 6 малих гарматок і відповідний запас куль та пороху. Харчі складались із сухарів, пшона й іншої поживи, яку клали в вузькі довгі бочки.

В чайці вміщалося 50 до 70 людей. Запорожець, що йшов на море, брав із собою шаблю, дві рушниці, шість фунтів пороху й кулі; з одягу брали тільки щонайпотрібніше: дві

Козацький човен

Вид згори, побіч — у перекрою, внизу човен збоку. На основі рисунку Бопляна з 1640 р.

сорочки й дві пари шараварів, поганенький каптан і шапку. Крім досвідчених козаків їхали також хлопці-молодики до помочі й послуги.

Крім чайок козаки мали також трохи більші судна, байдаки й баркаси.

Коли всі підготовні роботи були вже покінчені, запорожці прощалися з Січчю і пили вниз Дніпром. Отаман походу плив на перший чайці, на щоглі висів його прапор. Інші човни трималися близько нього.

Турки нераз знали, що козаки приготовляють похід, тож при гирлі Дніпровому заступали їм дорогу своїми галерами (кораблями) та стріляли з гармат із замку в Очакові. Але запорожці все вміли перехитрити турків. Серед темної ночі тих-

Козаки готуються до морського походу

цем несподівано прокрадалися попри галери й випливали на широке море. Тоді козацька фльота мала відкриту дорогу на всі сторони Чорного моря; запорожці плили або на Крим, або до Малої Азії, або під сам Царгород, "до султана в гості".

Козацькі чайки плили дуже скоро й несподівано підпливали під турецьке місто. Запорожці швидко виходили на берег і з рушницями наступали на турків. На кожній чайці залишали тільки невеличку сторожу, двох дорослих і двох хлопців. Якщо місто не було підготовлене до оборони, напад ішов легко, козаки підпалювали більші будівлі й серед метушні забирали добич. На укріплених замках йшли наступом і по драбинах вдиралися на мури. Добич переносили на чайки; найбільшу ціну мала зброя й турецькі гармати.

Часто ловили запорожці на морі турецькі кораблі. Турецька галера була більша йвища, ніж чайка, тож козаки скоріше могли побачити турків і приготувати напад. Щоб

Козаки чатують на турецьку галеру

турки їх не добачили, козаки звивали вітрила, спускали щогли та плили тою стороною, звідки світило сонце. Перед заходом сонця плили скоріш і, як наставав вечір, несподівано оточували галеру. Відважно кидалися на поміст корабля, бились з турками й або їх убивали або брали в полон. Галера з цілім майном ставала військовою добиччю; козаки брали її з собою.

Дуже небезпечна була боротьба, як галер було багато, бо турки мали гармати й добру залогу з яничарів, найліпшого турецького війська. Воно складалося з вояків, що їх іще малими повивозили турки з християнських земель. Нераз турки здалека бачили чайки й починали стріляння, тоді не одна чайка тонула від гарматної кулі, не один козак находив смерть на морі. Часом турки ловили кілька чайок і брали козаків до неволі. Але частіше запорожці перемагали ворогів і з славою та добиччю верталися на Січ.

Козак-бандурист
Малюнок М. Дерегуса

Дума про Олексія Поповича

Український народ багатий своїми піснями. Зокрема широко відомі ті народні пісні, що постали за часів козаччини. Вони називаються “думи”. Їх складали й співали співці-кобзарі, звичайно старі, сліпі козаки, що втратили зір у боях. Співали при звуках кобзи, що є прадавнім українським народним мно-гострунним інструментом, відомим ще у князівські часи. У XVII столітті стали кобзу називати бандурою, а кобзарів — бандуристами. Ця назва затрималася й до сьогодні.

У думах кобзарі-бандуристи оспівували й прославляли козацтво, його славні воєнні подвиги, сміливі морські походи й бої, бурхливі пригоди. У цих піснях звеличували козацьких отаманів, славили великого гетьмана Богдана Хмельницького і його близкучі перемоги над ворогами. Через те думи — це

історичні пісні. Вони є продовженням історичних пісень із княжих часів, що звалися "білінами".

Кобзарі ходили по всій Україні, і у селах, на міських базарах та ярмарках звуки кобзи стягали великі юрби слухачів — старших, молоді й дітей. Всі уважно слухали співу кобзаря.

Кобзарі відіграли велику роль в житті українського народу. Вони закликали народ до збройної боротьби проти ворогів і виконували завдання розвідників та зв'язкових.

За це вороги переслідували їх, і багато кобзарів згинуло геройською чи мученицькою смертю.

Найбільш відомі думи — це "Маруся Богуславка", "Самійло Кішка", "Хведір Безрідний", "Утеча трьох братів з Озова", "Івась Коновченко", "Корсунська битва", "Смерть Б. Хмельницького", "Ганджа Андібер", "Поєдинок козака Голоти з татарами".

Багато є козацьких дум, а одна з найкращих — це дума про Олексія Поповича та бурю на морі. Ось її зміст:

Плили по морю запорожці чайками. Знялася буря, небо хмари вкрили, вітер став високі хвилі підіймати. І розбилася буря чайки козацькі на три частини: одну частину занесло під береги турецькі, другу — в гирло Дунаю, а третя стала серед моря потопати. Було тут триста козаків із своєю старшиною.

І промовив отаман Грицько Зборовський до козаків:

— Козаки, панове-молодці! Лиха хуртовина знялася на нас. Може хто з вас великі гріхи має, і тому ми потопаємо. Добре уважайте, гріхів своїх не таїть. Хто гріх на собі почуває, хай сповідається милосердному Богу, і потім Чорному морю, і мені, отаманові кошовому! Хай краще один покається та відпокутує, ніж маємо всі пропадати!

Козаки слова отаманові слухали, але всі мовчали — ніхто не почував на собі великого гріха. Тільки військовий писар Олексій Попович обізвався:

— Ей, козаки, панове-молодці! Добре ви вчиніте,
Мене ж, Олексія Поповича, самого візьміте,
До моєї шиї біленський камінь прив'яжіте,

Очі козацькі, молодецькі червоною китайкою запніте,
Ой, мене самого в Чорне море іспустіте!
Нехай же я буду сам своєю головою Чорне море дарувати,
Ніж я маю много душ, вір християнських
У Чорному морю безвинно погубляти.

Як козаки такі слова зачували, до Олексія Поповича промовляли:

— Олексію Поповичу, славний лицарю, писарю! Ти ж Святе Письмо тричі на день читаєш і нас, простих козаків на все добре навчаєш, то чому ж ти від нас більше гріхів маєш?

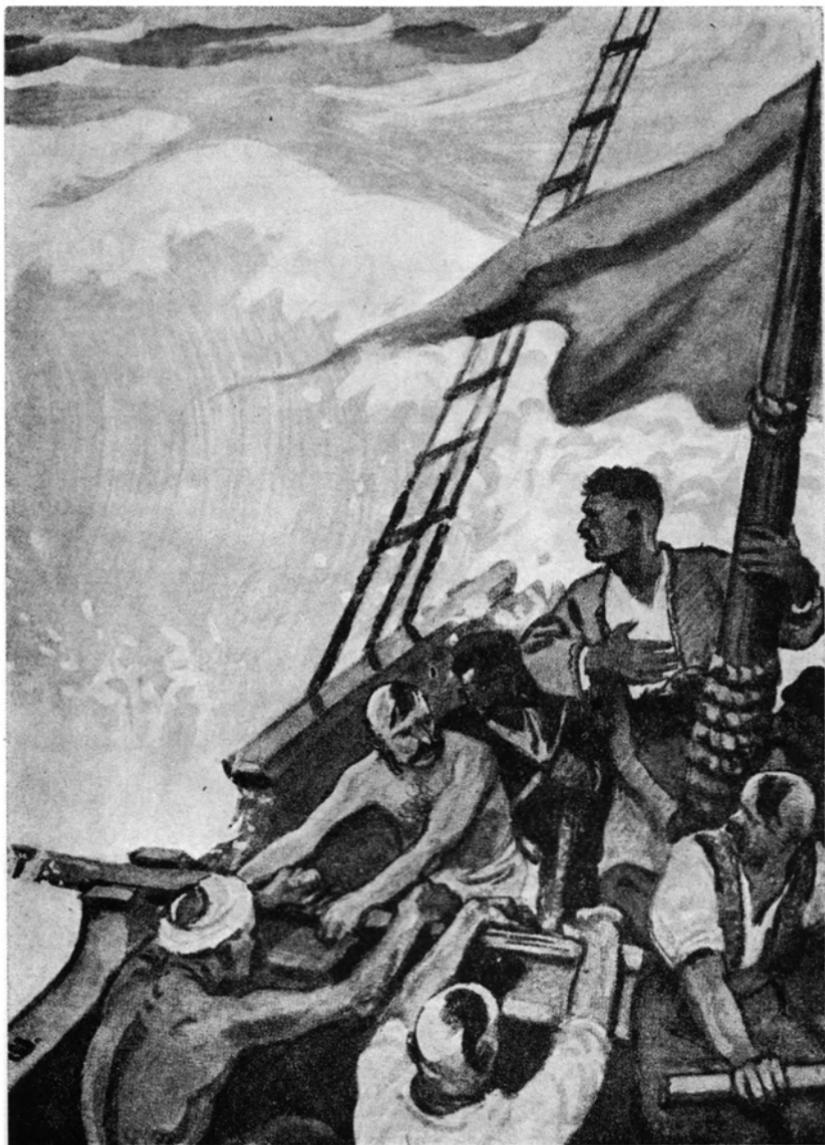
Заплакав Олексій Попович:

— Ой, козаки, панове-молодці! Хоч я й Святе Письмо тричі на день читаю, таки від вас усіх більше гріхів маю. Як я вдома проживав, отця й матір, старшого брата й сестру старшу зневажав, дітей маленьких конем розбивав, попри церкву пробігав і в своїй гордості шапки не скидав, на себе хреста не складав, отцівської й материної молитви не споминав. Це не Чорне море мене тепер потопляє, це мене отцівська й материна молитва карає.

Як почув це отаман Грицько Зборовський, пожалів козака та й каже:

— Ой, козаки, панове-молодці! Добре ви, браття, дбайте, Олексія Поповича у море не кидайте, лише його на чардак виводіте, з лівої руки пальця-мизинця урубайте, християнської крові у Чорне море впускайте. Як буде Чорне море кров християнську заживати, то буде на Чорнім морі буря-хуртовина втихати.

Тоді козаки добре дбали,
Узяли Олексієві руки назад ізв'язали,
Червоною китайкою очі затильмили.
Ta ще такого козака у море пускати пощадили:
На лівій руці пальця-мизинця втинали,
Його кров у Чорнє море метали.
Стало Чорне море кров християнську заживати,
To так уклалось, якби ніколи й не грало,
Суден козацьких не розбивало.

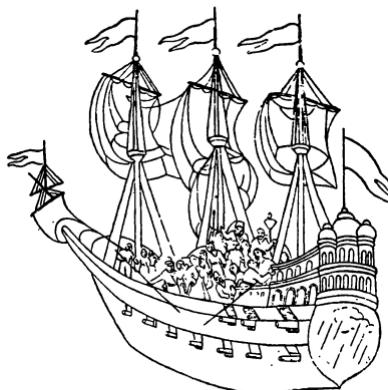

На Чорному морі

Дума про Олексія Поповича. — Малюнок Д. Шавікіна

Тоді Олексій Попович узяв Святе Письмо у руки, читав і козаків на все добрe навчав:

— Хто отця й матір шанує й поважає,
Той на полі і на морі поміч має,
Того отцівська і материна молитва із дна моря виймає,
Від смертельного гріха душу відкупляє,
До царства небесного проводжає.

Козацький корабель

IV. БОРОТЬБА З ПОЛЬЩЕЮ

Україна під Литвою і Польщею

УКРАЇНА була могутньою державою під владою своїх київських, а потім галицько-волинських володарів-князів. Але в 1340 р. умер останній український володар-князь з роду Романовичів. З цього скористав польський король Казимир, несподівано прийшов у Галичину під столицю Львів, здобув княжий замок, зрабував княжу скарбницю: княжі й королівські корони, золоті хрести, ланцюги, золотом кованій княжий престіл і усе вивіз до Польщі. Польський король думав, що він відразу запанує над усією Галичиною, але галицькі українці завзято й довго боролися — аж по тридцяти роках поляки запанували в Галичині. Інші українські землі — Волинь, Полісся, Поділля, Київщина — перейшли під владу литовських князів. Литовський народ здавна жив над Балтійським морем, його столицею було місто Вильно. Литовці довгий час були поганами, але згодом литовські князі прийняли християнство з України, брали священиків і монахів українців, прийняли навіть українську або білоруську мову і нею писали свої грамоти-розпорядження й закони.

Український народ радо приймав литовських князів, бо вони шанували нашу віру й мову, та лишали все так, як було в давнині. Під литовським володінням українці жили так, як під своїми володарями.

Та не довго тривали ці литовсько-українські часи. У Польщі вимер королівський рід і поляки запросили собі на короля литовського князя Ягайла. Ягайлло вихрестився в грецькому обряді, говорив українською мовою і до цього часу жив, як інші литовські князі. Але як побачив, що може панувати не тільки в Литві, але й у Польщі, змінив свої звичаї, окружився поль-

ськими панами, вихрестився в латинському обряді, з презирством ставився до литовців і українців.

Року 1569 литовські і польські пани з'їхалися в місті Любліні й рішили, що Польща і Литва творитимуть з цього часу одну державу — “річ-посполиту”. Ця злука звалася “Люблінська Унія”. Отак українські землі опинилися під польським пануванням.

Шляхта й селянство

Найбільше значіння в Польщі мала шляхта, себто пани. Шляхта мала свої відзнаки-герби. Кожен шляхетський рід мав свій герб — зірку, шолом, лук, підкову з хрестом тощо. Вся земля належала до шляхти, бо міщани й селяни не могли купувати землі. Шляхта мала в своїх руках усі державні справи.

Шляхта завела в Україні кріпацтво-панщину. Селянин мав робити панові всяку роботу без ніякої плати, не міг без дозволу купити ні продати нічого, не міг вийти в друге село. За найменшу провину карали селян канчуками, пан міг засудити селянина-кріпака навіть на кару смерти. Важко терпів нарід у такій неволі. Бувало, що кріпаки покидали своє село і родину і втікали в далекі сторони. Згодом почали втікати на Запоріжжя і хто був охочий та здатний до воєнного діла — приставав до козаків.

Школи

Давні українські бояри мусіли теж перейти до шляхти. Більшість української шляхти мала небагато землі, але були й багаті панські родини, що походили з давнів княжих родів. Вони були щедрими опікунами української культури, як от князь Константин Острозький. Він заложив 1580 р. у місті Острозі на Волині першу вищу школу — академію, де вчили не тільки українські учени, але й спроваджені з Італії та Греції. Князь заснував теж в Острозі друкарню, в якій надруковано перший раз слов'янською мовою цілу Біблію.

Потім оснувалися також в інших містах середні йвищі школи-колегії. Такі школи були у Львові, Бересті, Луцьку, Волині.

Спудеї Кіево-Могилянської Академії з різдвяним вертепом і звіздою
колядують у хаті київських міщан

Картина П. Андрусева

лодимири. Найвищою школою була київська академія, якою опікувався славний митрополит Петро Могила. Студенти жили найбільше в бурсах і на прожиток заробляли собі у міщан: співали або читали Святе Письмо і за те діставали страву. На Різдво ходили з колядою і показували вертеп з пастирями, трьома царями, Іродом, смертю. На Великодні свята давали театральні вистави, що звалися інтермедії, — там виступали різні веселі фігури: селяни, міщани, жиди, цигани й інші.

Братства і церковне життя

Великі заслуги для піднесення освіти й культури мали церковні братства. Були це товариства, які опікувалися церквою, допомагали потребуючим, будували шпиталі й захисти для немічних. Братства були в більших і менших містах, навіть у більших селах. Найстарше й найславніше було Успенське братство у Львові, називалося воно теж Ставропігія, себто Оборона Хреста (1586 р.). Воно заснувало теж свою школу-гімназію, купило друкарню, де друкувало церковні книги, букварі, граматики, збірники пісень. Побіч львівської друкарні були ще друкарні в Стрятині, Острозі, Почаєві, але найславнішою була друкарня в Києві при монастирі Печерська Лавра.

Братства вели безупинну й завзяту боротьбу за права українського народу під Польщею, обороняли теж права української церкви. Україна прийняла була християнство за княжих часів з Царгороду в грецькому обряді. В ті часи була ще єдність у християнській церкві, але потім настала незгода між римським папою та грецькою церквою і прийшов роздор-схизма. Коли столиця грецького царства, Константинопіль, дісталася в руки турків, то під їх владою грецька церква втратила давню силу і значення. Це відбилося дуже некорисно і на Україні. До того часу українське духовенство у всьому брало собі за приклад Грецію. Тепер не стало духовного проводу. Тоді й церква на Україні почала занепадати, а Польща переслідувала українську церкву та намагалася її знищити. Щоб підняти значення Церкви, деякі українські єпископи рішилися віддатись під опіку римського папи. У 1596 р. на церковному соборі в Бересті частина духовенства проголосила злуку-унію з римською Церквою і признала папу головою християнства. Але на це не пристала більша частина священства і церковні братства. Від того часу почалася теж в Україні боротьба за церковні справи.

Козацтво, піднявши боротьбу проти католицької Польщі, стало теж в обороні “грецької віри” і згодом сильно допомогло піднесенню й розвиткові церковного життя в Україні.

Реєстрові козаки

Польські королі були невдоволені, що козаки заснували собі на Запоріжжі власну державу й воювали із татарами й турками. Козацькі походи на Крим і на Чорне море стягали на Польщу гнів турецького султана.

Щоб здергати запорожців від походів на море, польський король проголосив, що кожний козак може найнятися до королівського війська, дістане за це платню, одяг і утримання. Зголосилося 500 козаків, і поляки записали їх в один список або реєстр. Цих козаків називали реєстровими або городовими, бо вони жили по городах (містах). Ім не можна було ходити на море й воювати з татарами без дозволу короля, вони мали жити на місці, яке їм призначили польські полководці.

Пізніше число реєстрових козаків збільшили до 6000 і поділили на шість полків: черкаський, канівський, корсунський, чигиринський, білоцерківський і Переяславський. У Трехтемирові був військовий шпиталь, скарбниця й місце, де збиралися ради.

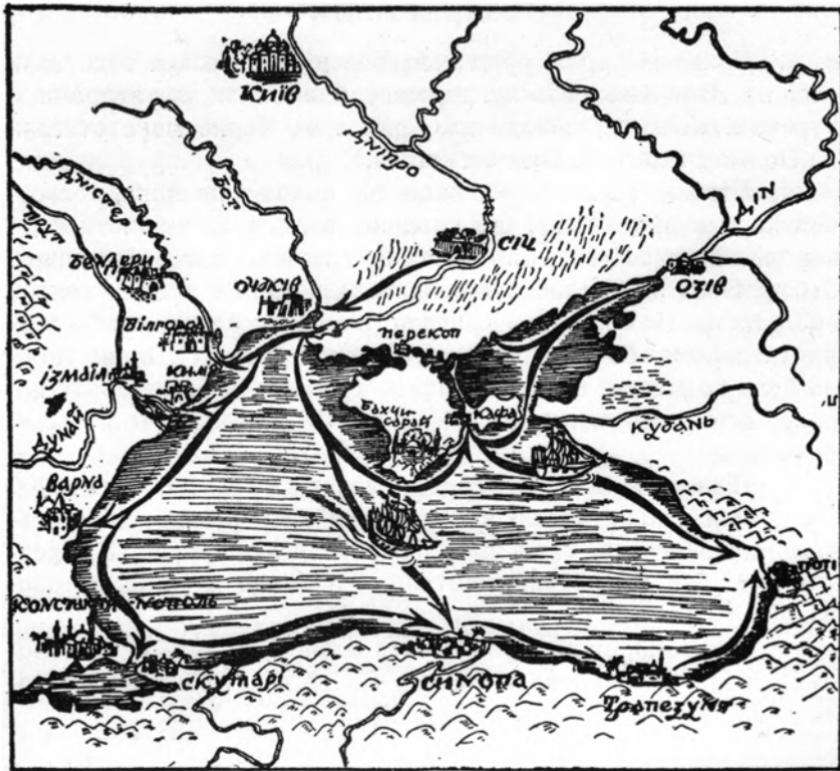
Але запорожців було десять разів більше, ніж реєстрових, і вони далі панували собі на Січі й вели війни, з ким хотіли, не питуючи дозволу в королів.

Перші війни з поляками

На Запоріжжі всі були між собою рівні — чи багатий, чи бідний, чи пан, чи селянин. У Польщі вся влада й сила була в руках великих панів. Пани намагалися взяти козаків у свої руки і зробити з них своїх кріпаків. Але козаки мали зброю в руках, не піддавалися й боронилися. Так почалися війни козаків із поляками.

В 1593 році проти шляхти виступив гетьман Криштоф Косинський, але його військо було побите на Волині.

В 1595 — 1596 р. було нове повстання проти поляків. Запорозьким гетьманом був Григорій Лобода, старий козак, провідник заможних козаків, що мали свої землі. До помочі йому став Северин Наливайко, славний вояк, що бував у по-

Мапа козацьких морських походів на татарські й турецькі міста

ходах на турків у Молдавії та в Угорщині. Він прислав на Січ кілька тисяч коней, здобутих на турках, і тим з'єднав собі прихильність козаків.

Козаки боролися спершу в Київщині. Але польського війська було тут більше, і треба було відступати; Наливайко мусів повкидати гармати в річку, а кулі й порох позакопувати в землю. Козацькі полки відступали на лівий берег Дніпра й окопалися в таборі над річкою Солоницею коло Лубеня. Поляки стиснули козаків з усіх боків; не було навіть куди вигнати коней на пашу. Настиали великиі спеки. Серед війська почалися недуги, день-у-день умирали десятками й сотками юна-

ки, не було де хоронити трупів. Серед війська почалися розрухи. На раді якісь злочинці кинулися на гетьмана Лободу й убили його. Військо кричало, що годі далі битися, що треба миритися з поляками.

Поляки вимагали, щоб видати їм у руки Наливайка й інших старшин, віддати гармати, прапори, відзнаки, всю зброю, а тоді військо пустять додому. Згодилися на це нерозважні козаки. Але, як тільки здали зброю, польські вояки кинулися на них і почали рубати шаблями, ціле поле вкрилося козацькими трупами. Наливайка поляки завезли до Варшави й там покарали його смертю, — зрубали голову, порозсікали тіло начетверо й повісили людям на показ.

Запорожці побачили по цій війні, що їх сили ще заслабі, щоб побороти Польщу.

Самійло Кішка

Потім запорозьким гетьманом був Самійло Кішка. Про його славні діла українці склали пісні.

Він попався з сорока козаками до турецької неволі і, прикований до галери, мусів гребти разом з іншими невільниками. Одного разу його пан Алкан-паша поїхав кудесь, і догляд за невільниками передав своєму вірному ключникові Ілашеві Потурнакові. Цей ключник був колись козаком, навіть сотником у козацькому війську, але в турецькій неволі покинув свою віру, зробився відступником, і ще більше, ніж самі турки, переслідував невільників. Потурнакові було нудно сидіти самому, він скинув кайдани з Самійла Кішки та запросив його до себе пити. Обережний гетьман пив небагато, напитки тайкома виливав, Потурнак напився так, що п'яній заснув. Тоді Кішка поклав його в ліжко, забрав у нього 84 ключі й чимдуж повідмикав колодки козацьких оков.

Опівночі, коли яничари з Алкан-пашею вернулися на галеру, козаки кинулися на них і всіх повбивали. Одному лише Потурнакові дарували життя, і він із вдячності за це порадив Кішці, як перевести безпечно галеру до Дніпра. Половина козаків поперебиралася за турків, а друга половина вдавала невільників; Іван Потурнак говорив добре по-турецьки, і як ко-

заки стрінулися з іншими галерами, вдавав, що везе Алканапашу. Так підпили аж під Січ.

Самійло Кішка ходив потім із поляками в похід на Балтійське море й там поліг у битві 1602 р.

Петро Конашевич - Сагайдачний

Найбільшою славою вкрилося запорозьке військо за гетьманування Петра Конашевича - Сагайдачного.

Він був родом із-під Самбора в Галичині й походив із дрібної української шляхти, що жила по селах і своїми руками обробляла ріллю. Вчився в Острозькій академії, потім пішов до запорозького війська і став гетьманом (1616 - 1622). Це був чоловік відважний і розумний. У боротьбі не боявся небезпеки, в битву йшов перший, відходив останній, у таборі був обережний, мало спав і зовсім не пив горілки. Від козаків вимагав послуху й порядку, за всякі провини карав гостро.

Він бачив, що козацтво ще не має сили побороти Польщу, що перше треба вишколити добре й відважне запорозьке військо. Під проводом Сагайдачного козаки ходили щороку великою фльотою у сто й більше кораблів на Чорне море й стали пострахом для турків і татар. Здобув він місто Кафу на Криму, де був головний торг бранцями, і визволив кілька тисяч християнських невільників. Нападав на побережжя Малої Азії, здобув міста Синопу і Трапезунд та вивіз звідтіль велику здобич. Під його проводом козаки ходили навіть під сам Царгород і спалили передмістя султанської столиці.

Бувало й так, що козаки разом з поляками боролися проти спільногого ворога, коли бачили, що це буде на користь Україні. Такими спільними ворогами були не тільки татари чи турки, але й москалі.

До половини XVII. століття козаки майже не знали москалів, бо московська держава ще була невелика й її князі не мали відваги нападати на українські землі, що були тоді під польським пануванням. Зате московські князі не раз підмовляли татар нападати на Україну.

Але вже від кінця XVI. ст. Польща воювала з Московщиною і в цих боях брало часом участь козацьке військо. Би-

Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний

"За своєго гетьманства взяв в турків місто Кафу,
аж і сам цісар турецький був в великім страху,
бо йому чотирнадцять тисяч та людей вбив,
хаторги одні палив, другі потопив —
много тоді з неволі християн свободив,
за що то Бог з воїнством його благословив".

З "Віршів на жалісний погреб зацного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного" Касіяна Саковича, ректора київської братської школи, з 1622 р.

лися з москалями козаки під проводом Самоватого 1579 року під Полоцьком. Пізніше ходили на москалів козаки під проводом Оришовського, Бірулі, Голуба та Кишевича. Ще більше козацького війська брало участь у польських походах на Москву в роках 1602 - 1609. Тож не дивно, що і в 1617 році Польща знову попросила козаків допомогти їй у війні з Московчиною. Але гетьман Сагайдачний не вирушив у похід раніше, доки поляки не погодилися дати різні полегші Україні та козацькому війську. 20-тисячна козацька армія (на ті часи це

Сагайдачний облягав Кафу

З книжки в честь Сагайдачного з 1622 р.

було велике військо) побила в кількох боях москалів і підійшла переможно під саму Москву. Там вона вирятувала з біди військо польського короля Володислава IV., якого з усіх сторін оточили були москалі.

Вернувшись із походу, Сагайдачний домігся того, що в Україні при катедральних церквах знов були призначенні, як колись, українські владики, митрополит та епископи, на що дотепер польський уряд не погоджувався. Сагайдачний дбав не тільки про предківську віру, але й про освіту в Україні, опікувався школами й виплачував на їх удержання великі суми грошей.

Сагайдачний поміг полякам і в війні проти турків, які тоді загрожували сильно українським землям. Козацька відвага й завзяття спричинилися головною мірою до того, що в великім бою під Хотином 1621 року турецький наступ був

відбитий і ворог з великими втратами відійшов додому. Козаки визначилися тут своєю вмілістю здобувати турецькі окопи. Вони копали рови, сипали шанці й підсувалися щораз більше під табір турків. Уночі, серед дощу й темноти, вони врывалися між турецькі вали і зчиняли тут такий переполох, що турки тікали наосліп на всі боки. В козацькі руки дісталося тоді багато турецьких гармат та іншої добичі.

Козацька слава розійшлася тоді по всьому світі. Скрізь славили січових лицарів, що не бояться ні води, ні вогню, ні куль, ні стріл, ідуть у кожну небезпеку і скрізь перемагають. Сагайдачний помер від рани, яку дістав у хотинському поході; все своє майно записав на українські школи в Києві й у Львові. По Сагайдачнім були гетьманами Олифер Голуб, Михайло Дорошенко й інші.

Війни 1625 і 1630 рр.

Незабаром по смерті Сагайдачного знову почалися війни з поляками. Війська козацького було тепер більше, воно мало ліпший воєнний досвід, то й у боротьбі мало більше успіхів.

Лави козацького війська в поході

Малюнок А. Сластьона

1625 р. велике польське військо вирушило проти козаків над Дніпро. Козаки окопалися на вроцищі Ведмежі Лози біля Курукового озера (напроти Кремінчука). Це було давнє городище на горбку серед боліт і багон. Козаки уставили табір із возів у кілька рядів, укріпили його окопами й валами. Довкола по хащах, гаях, лозах і над річками порозставляли сторожі й засідки. Гетьманував тоді Марко Жмайлі.

Польська кіннота великою силою вдарила на табір. Але козаки зустріли її з табору вогнем із рушниць, інші повискаювали з засідок і почали обстрілювати ворога збоку. Багато тоді польських вояків повбивали, інших поранили, мало не погиб і сам польський гетьман Конецпольський.

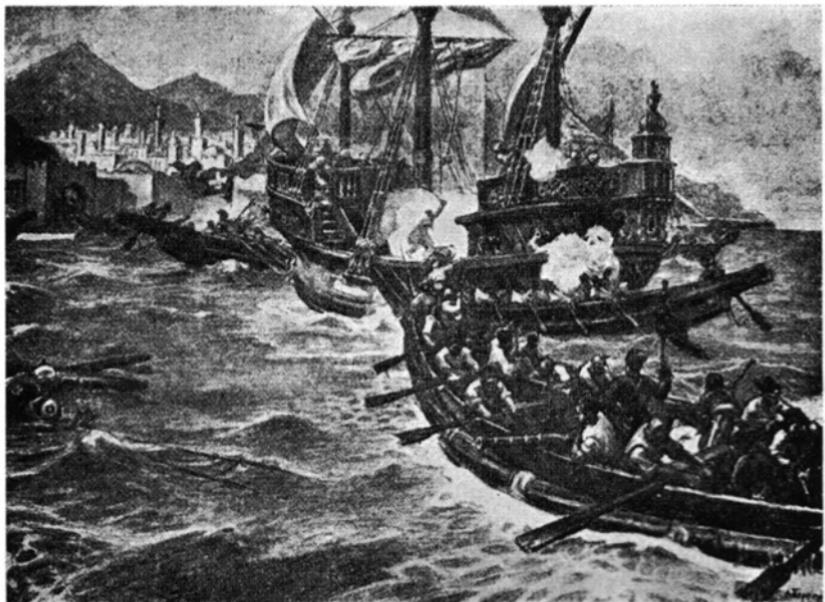
Дальші польські наступи були так само невдачні. Поляки мусіли миритися. Згодилися на те, що козацьке реєстро-ве військо матиме 6000 людей, та залишили йому самоуправу.

1630 р. козаки знову підняли повстання проти поляків. Причиною війни було те, що польське військо, яке стояло на квартирах у Київщині, дуже дошкуляло людям.

Козаки жалілися на переслідування української церкви й віри. Гетьман Тарас Федорович, що його звали Трасилом, зібрав тридцять тисяч війська з козаків і селян. Головний табір був під Переяславом по лівому боці Дніпра. Козацькі сторожі окопалися вздовж Дніпра, загородили всі броди та переправи й довго не пускали поляків на Лівобережжя. Але польські війська врешті перейшли ріку й почали облогу козаків. Бої тривали три тижні з великими втратами для поляків.

Одного дня невелика козацька частина, з двісті коней, вийшла на розвідку. Поляки помітили її та й оточили. Козаки замкнулися в якісь повітці й боронилися так завзято, що всі там полягли, а до неволі дістався тільки один козак і то ранений.

Але, тим часом, із козацького табору помітили, що в польськім таборі нема доброї сторожі. Гетьман дав наказ до випаду. Козаки напали на польські гармати, розбили невелику охорону, що їх пильнувала, забрали щонайбільші гармати й притягли до свого табору. Потім пустилися ще над річку й попалили порони, що там їх збудували поляки. Польський геть-

Козаки під Трапезундом

Малюнок Л. Перфецького

ман^{*}) Конецпольський спершу хвалився, що кров'ю загасить козацьке повстання, але далі побачив, що нічого українцям не вдіє, і мусів миритися.

Козакам дозволили мати реєстрового війська вісім тисяч і ні в чім не змінили козацьких порядків.

Повстання 1635 — 1638 р.

По Переяславській війні поляки бажали перешкодити козацьким повстанням і побудували біля Дніпрових порогів укріплений замок, Кодак. У замку поставили сильну сторожу. Вона пильнуvalа, щоб ні один козак не міг переплисти Дні-

* У поляків гетьманами називали військових начальників, як от тепер генералів. В Україні гетьман був головою держави і начальником усього війська.

пром на Запоріжжя. Запорожці з ненавистю дивилися на цю твердиню й задумали її зруйнувати. Зробив це Іван Сулима. Він був старий вояк, бував у далеких походах на морі, в одній морській битві здобув турецьку галеру й подарував її римському папі — за це папа дав йому свій золотий портрет.

Сулима вертався влітку 1635 р. з моря з ватагою козаків і темної ночі підступив під Кодак. Скориставшись тим, що сторожа спала, козаки по драбинах добулися до замку, повбивали вояків, спалили та зруйнували замок. Пізніше Сулима ховався перед поляками на однім острові на Дніпрі, але його знайшли, завезли до Варшави й там зрубали йому голову, тіло почвертували так, як Наливайка, й повивішували на рогах міських мурів.

Але козаччина не втихомирилася. 1637 р. знов підняв повстання проти Польщі Павло Михнович або Павлюк. Він порозсилав по всій Придніпрянщині універсали, в яких вказував на зневаги, що їх терплять козаки від поляків і закликав усіх до війни. Зібрали він до сорок тисяч війська. Ішли до нього люди з усіх сторін, з чим хто мав: з рушницями, списами, косами, сокирами. До першої битви дійшло під Кумейками над рікою Россю. Козаки просувалися справно табором у шість рядів возів, напереді шість гармат, усередині дві, ззаду теж дві; військо було поділене на полки й сотні. Сильно вдарили на поляків; кому не ставало рушниці й іншої зброї, ті били ворога голоблями й дишлями.

Але поляки були сильніші. Вони почали оточувати козаків. Козаки не піддавалися, боролися завзято, поле бою, ліси й дороги покривалися трупом. Козацьке військо відступило на південь під Боровицю, пробувало боронитися ще там, але на кінець мусіло видати полякам старшин. Павлюка з кількома старшинами знов покарали в Варшаві смертю.

Та повстання ще не скінчилося. Козаки вибрали собі нових старшин, Яцка Острянина та Дмитра Гуню, й вони ще цілий рік вели війну. Завзято боронився народ — багато сіл і міст було зруйнованих у війні, поки полякам пощастило побороти повстанців 1638 р.

Тяжко карали козаків за це повстання. Польський король скасував уряд козацького гетьмана й поназначував за полковників польських старшин. Козакам відібрали давні права й вольності й завели над ними гострий догляд.

На Гербъ Сынного Бойска
ЕК: М: Запорозкого.

КГДИЩІНСТВА ЗАПОРОЗЬШЕГО КРСОЛІВ ДОСЛАДИ
ЦІАМ ЗА ГЕРБЪ ІМОГО ПІМ РЫЦІРА ДАЛІ +
КОТОРЫЙ ОІТГОТОВІ СОНІІСНІ СЛУЖІТИ,

Герб війська запорозького

з книжки на честь гетьмана П. Сагайдачного з 1622 р.

V. ПОВСТАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Панування шляхти

ПО НЕВДАЛОМУ повстанню 1638 р. в Наддніпрянщині польські займанці прийшли до ще більшої сили, ніж перше. Під їх пануванням життя українських селян ставало щораз тяжче: їх примушували платити вищі податки, робити щораз більше панщини на ланах їхніх панів. Так само по містах по-зменшувано міщенанам права і свободу.

Та найбільше терпіли козаки. Хто не був записаний у реєстр, той не мав ніяких козацьких прав; мусів приставати до міщан або стати сільським кріпаком. Але й реєстрові козаки не мали давніх вольностей. Від усього свого майна, худоби, збіжжя козаки платили податки; добич, що її добували на татарах, мусіли віддавати полякам-полковникам. Не було вже можна козакові ходити вільно у степ, на лови або по рибу, за все треба було платити. Як котрий козак умер, то його вдову й дітей повертали знов у селян і примушували до панщини. Як подобалася польському шляхтичеві козацька сіножать, по-ле чи хутір, то він виганяв звідти козака з його родиною й майно його забирає собі...

Важко було терпіти запорожцям ці знущання. Вони ж були люди військові, заслужені в війнах з татарами й турками, вкриті славою — а тут мусіли слухати польських панів і їх прислужників, як які кріпаки або невільники. Запорожці кипі-ли гнівом і обуренням. Вони тільки чекали пригожого часу, щоб знову підняти повстання.

Богдан Хмельницький

На хуторі Суботові під Чигирином проживав козацький сотник Богдан Хмельницький. Він походив з україн-

ського шляхетського роду. Його батько Михайло проживав спершу в Жовкві в Галичині, потім став урядовцем у Чигирині, господарював на селі й заклав собі хутір у степу. Своєму синові бажав дати вищу освіту, тож посылав його до школ у Львові.

Запорожець

Малюнок С. Васильківського

Козацький старшина

Малюнок І. Репніна

1620 року Михайло Хмельницький брав участь у турецькій війні й поліг у битві під Цецорою на Молдавії. Богдан, що був тоді з ним, попав у неволю і два роки важко терпів, доки не пощастило йому визволитися. Тоді вступив у запорозьке військо й по кількох роках став сотником. Крім того, доглядав батьківський хутір у Суботові.

Коли козаків у повстанні 1638 року розбито, то і Хмельницькому стало гірше жити. Почали його переслідувати по-

ляки. Польський урядовець Чаплінський довідався, що маєток у Суботові ще не записаний в урядових книгах на Хмельницького. Це використав Чаплінський і безправно записав власність Хмельницького на себе. Коли Хмельницький пішов у похід на татарів, Чаплінський із слугами напав на Суботів, по забирає там усю худобу, коней, збіжжя та інше майно, а малого синка Хмельницького так побив, що хлопець умер.

Хмельницький підготував повстання

Не міг Хмельницький того простити Чаплінському. Вернувшись із походу додому, зараз позвав Чаплінського до суду. Але в польськім суді Хмельницького висміяли. Тоді він поїхав із скаргою до короля у Варшаві. Але й тодішній король Владислав IV. не міг помогти Хмельницькому, бо горді польські пани навіть свого короля не хотіли слухати.

— Ви люди лицарські, — сказав король до Хмельницького та й тих козаків, що були з ним. — У вас шаблі при боці, робіть самі собі справедливість.

Завжди так бувало, що польський уряд відносився до козаків трохи прихильніше й давав їм більші права або хоч обіцянки, коли потребував їх помочі у війні. Тож і тепер, готуючись до великої війни з турками, король дозволив козакам збирати військо та пообіцяв привернути їм давні права. Для більшої певності видав козацьким послам листи з своїм підписом і печаткою та новий прапор.

Але королівські листи взяв до себе, щоб їх переховати, козацький осавул Барабаш. Він приятелював з польською старшиною, давав за її ласку й не хотів сказати козакам, про що пише до них король.

Тоді Богдан Хмельницький задумав хитрощами добути ці листи. Він запросив до себе Барабаша на бенкет, частував його дорогими напитками й казав:

— Годі тобі, пане брате, листи королівські держати. Чи не могли б ми хоч удвох їх прочитати, козакам козацькі порядки подавати, за віру християнську достойно стати.

Відказав на це Барабаш:

— Нащо нам, козакам, козацькі порядки давати, чи не ліпше нам з ляхами, мостилими*) панами, в мирі пробувати, спокійно хліб-сіль споживати, ніж у похід іти, своїм тілом комарів годувати.

Хмельницький розсердився на Барабаша за таку мову, але не показав по собі гніву, а вгощав його ще ліпшими напитками, доки Барабаш п'яний не повалився на землю. Тоді Богдан зняв йому з пальця золотий перстень, добув із кишені ключі, а з-за пояса забрав хустину й покликав вірного слугу:

— Сідай на коня й чимдуж поспішай до Черкас, поклонися пані Барабаш, перєдай їй ці знаки і проси, щоб видала королівські листи.

Слуга виконав наказ. Барабашева жінка здивувалася, що Барабаш хоче дати королівські листи Хмельницькому, але побачила перстень, платок і ключі чоловіка, тож показала післанцеві, де шукати за листами. Він забрав листи та повіз Хмельницькому. Хмельницький наказав відвезти Барабаша, що ще спав, додому, а сам почав приготовлятися в дорогу на Запоріжжя. Барабаш був дуже розлючений на Богдана й наказав його арештувати. Але приятель Богданів, полковник Кричевський, тайком випустив його з в'язниці. Хмельницький сів на коня і разом з кількома вірними козаками подався на Запоріжжя.

Хмельницький на Запоріжжі

На Запоріжжі, на різних островах було тоді багато козаків, що повтікали з маєтків польських панів і проживали тут з ловів та з рибальства. Багато було між ними і досвідчених вояків, що колись воювали з татарами, турками та з поляками. Хмельницький зібрав їх на раду, розказав їм про всі кривди та знущання над українським народом, прочитав королеві листи й закликав до боротьби з Польщею.

З великою радістю прийняли запорожці заклик Хмельницького. Здавна вони мали бажання підняти повстання й

* себто — милостивими, ласкавими.

тільки чекали доброї нагоди й доброго вождя. Козацька рада вибрала Богдана Хмельницького гетьманом і передала в його руки всю владу над військом. Це було на початку 1648 р.

Богдан Хмельницький почав приготовлятися до війни з поляками. Насамперед він добув собі поміч татар. Татари дотепер були ворогами козаків, але гетьман бачив, що не можна рівночасно на два боки воювати, і уклав мир із татарським ханом. Татари присягли, що будуть утримувати мир із Україною й дали козакам кілька тисяч війська на підмогу.

Жовті Води й Корсунь

Навесні 1648 р. військо Хмельницького вирушило із Запоріжжя. Польський генерал (гетьман) Микола Потоцький вислав проти козаків у степи свого сина Степана з добірним військом. Реєстрові козаки під проводом Барабаша й інших старшин мали плисти човнами Дніпром до порогів. Поляки йшли собі в степи без журно, не знаючи, які сили у Хмельницького.

— Ми на цих мужиків навіть не піднімемо шабель, а порозганяємо їх нагайками! — чванилися вони.

Але Хмельницький надійшов з своїм військом несподівано й оточив польський табір над Жовтими Водами. Кілька днів тривала боротьба, але врешті запорожці перемогли, багато польського війська загинуло, або попало в полон. Степан Потоцький був ранений і вмер у козацькій неволі.

До Хмельницького приєдналися реєстрові козаки. Вони неохоче йшли на своїх братів і як тільки дізналися, що Хмельницький переміг молодого Потоцького, кинулися на своїх полковників-чужинців і їх побивали. Погиб тоді й Барабаш, його вбили за те, що не хотів пристати до повстання.

Старий гетьман Микола Потоцький зібрав тим часом усе польське військо і з гетьманом Каліновським пішов на козаків. Але, як дізвався про погром сина, вирішив вернутися в безпечне місце. Тоді Хмельницький вислав за ним погоню. Козаки випередили поляків і під Корсунем уладили засідку в лісах: поперекопували дороги, збудували шанці й чекали з гар-

Богдан Хмельницький приймає гетьманську булаву
Малюнок М. Хмелька

матами на ворога. Польські війська необережно ввійшли в цю засідку і знову були розгромлені. Обидва гетьмани, а з ними багато шляхти та війська пішли в неволю. Козакам і татарам дісталася велика добич. Жартували собі тепер запорожці з гордих панів і співали в думах:

— Гей, пане Потоцький, чи в тебе розум жіноцький? Не приdatний ти воювати, лучше було в Кам'янці подільськім пробувати, печеноого поросяти, куриці з перцем уживати, як з нами, козаками, воювати! Навчать тепер тебе кримці-татари кобилину живати, кумисом запивати!

Народне повстання

Близькаю різійшлися по всій Україні вістки про перемоги Хмельницького. Спершу люди не вірили, що все це правда, бо втратили вже були надію на кращу долю. Але, як дізналися від очевидців про битви над Жовтими Водами й під Корсунем, то з радощів плакали й славили запорожців та гетьмана за їх хоробрість і силу.

— Висипався хміль із міха, наробив ляхам лиха, — приказували собі всі жартуючи.

Богдан Хмельницький порозсила на всі сторони посланців закликати весь нарід до дальшої війни. У близькі сторони їхали козаки із зброєю в руках, із пропорами й відчitували всім наголос письмо гетьмана. В дальші околиці, де ще панували поляки, запорожці йшли поперебираючи купців, ченців, старців і скрізь закликали селян до боротьби за визволення України.

По всій Україні спалахнуло, мов вогонь, повстання проти поляків. Хто з польських панів та їх прислужників зараня не втік на захід до Польщі перед гнівом селян, той не міг урятувати життя. По містах міщани замикали у в'язницях польських урядовців і виганяли польських ксьондзів, що виступали проти української Церкви й віри.

В боротьбі з поляками селянам помагали козаки. Найбільше славив нарід полковника Максима Кривоноса. Кривоніс ненавідів усіх кривдників і твердою рукою карав ворогів. У пісні про нього співали:

— Перебийніс*) водить немного — сімсот козаків з собою, рубає мечем голови з плечей, а решта топить водою.

Кривоніс здобув собі славу в боротьбі з князем Яремою Вишневецьким. Ярема був правнуком Дмитра Вишневецького, основника Січі, але нічим не був подібний до свого прадіда. Він зрадив свій народ, свою віру, ополячився й цілою душою ненавидів козаків. Страшно карав він селян, що приставали до повстання; сліпив нещасних людей, калічив, казав четвертувати. Але Кривоніс кинувся на Вишневецького й так побив його військо, що князь утік до Польщі й більше не показувався в Україні.

* Це друге прізвисько Кривоноса, та і Кривоніс і Перебийніс — імена, видумані козаками.

Запорозька Січ. Давній рисунок

VI. ВІЙНИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ

Українська козацька держава

ПОВСТАННЯ 1648 р. дало волю більшій частині українських земель. По довгих роках неволі обновилася знов українська держава, як колись за князів. Український народ почав жити під своєю власною владою.

По всіх селах і містах, звідки народ вигнав був загарбників, гетьман покасував польські уряди й установих козацькі. По більших містах владу виконували полковники, по містечках — сотники, по села — отамани. Богдан Хмельницький наказав їм заводити скрізь лад і порядок. Заборонено палити без потреби польські панські двори й будинки, нищити скірти збіжжя, вирізувати худобу. Всі харчі із шляхетських маєтностей треба було відвозити до козацького табору. Гармати, що були по замках і дворах, рушниці, шаблі й усяку зброю забирали також на потреби війська. Гетьман дозволив кожному записуватися до козаків. Але хто раз до війська вступив, той мав слухати військових законів і робити те, що йому наказували. Непослушних і свавільних карали тяжкими карами. За менші провини для сорому приковували до гармати; за великі злочини військові судді, бувало, засуджували й на смерть. Ці розумні розпорядки гетьмана припали всім до вподоби, кожний охоче виконував, що йому доручували. Незабаром у цілій Наддніпрянській Україні настав спокій: селяни господарювали безпечно на своїх полях, міщани взялися за своє ремесло й торгівлю, козаки вправлялися в військовому ділі й готовувалися до дальшої війни.

Богдан Хмельницький поділив українську козацьку державу на полки. Полків було сімнадцять: 1. чигиринський, 2. черкаський, 3. корсунський, 4. канівський, 5. білоцерківський, 6. павлоцький, 7. гуманський, 8. кальницький або винницький,

9. брацлавський, 10. київський, 11. чернігівський, 12. ніженський, 13. прилуцький, 14. переяславський, 15. кропивенський, 16. миргородський, 17. полтавський. Начальником полку був полковник, при ньому була полкова старшина: полковий писар, обозний, осаул, суддя, хорунжий. Полк ділився на сотні. На чолі сотні стояв сотник, а при ньому — сотенний писар, осаул і хорунжий. По містечках і селах були отамани. Для відрізнення від полкових і сотенних урядів, старшина, що була при гетьмані, почала зватися генеральною: так був генеральний писар, генеральний обозний, судді й осавули.

Чигирин

Гетьманською столицею був Чигирин над річкою Тясмином. Це місто лежить у самій середині України, рівно віддалене від Сяну на заході й від Дону на сході, від Чорного моря на півдні й білоруської границі на півночі. Богдан Хмельницький вибрав собі це місце за столицю, бо тут недалеко було його рідне село Суботів. Тут жили самі козаки, близько був Дніпро й степи.

Чигиринський замок стояв на високій скелистій горі. Він був оточений валом, муром і баштами; на мурах і вежах стояли гармати. В долині під замком розкинулося місто, укріплене валом і дубовим гостроколом, у якому в трьох місцях були оборонні ворота. Третій ряд укріплень був на півдні, від сторони степів: непрохідні ліси, галяви, позавалювані деревами, глибокі рови, вовчі доли й інші засідки боронили доступу до столиці.

Двір гетьмана був на міській площі побіч церкви Успіння. Дім був звичайний, козацький, бо гетьман пишноти не любив. Тільки гармата, що стояла перед двором, давала знати, що тут мешкання головного вождя запорозького війська й усієї України.

В суміжних домах були різні військові уряди: канцелярії, каси, військові склади й ін. Кругом жили козаки чигиринського полку, що були прибічною стороною гетьмана.

На передмістях було людно й гамірно. З усіх сторін з'їздилися сюди козаки, міщани, купці. У крамницях можна було

дістати всякі чужоземні й місцеві товари. В одних продавали шовк, турецькі матерії, перські килими, перли, самоцвіти, в інших — муку, сало, мед, рибу, дерев'яні й металеві вироби. По вулицях і торгах був натовп людей усякого роду й народу: побіч українців — донські козаки, білоруси, татари, москали, турки, поляки, угри, румуни, греки, болгари, німці, шведи — нераз у багатих убраннях, на гарних конях або в пишних повозах — пани, дворяни, купці й військові.

У Чигирині бували часто чужоземні посольства — від турецького султана, московського царя, польського короля, волоського й молдавського воєводи, семигородського князя, з Австрії, Венеції та інших країн.

Чигирин був тоді найславнішим містом на всю Україну.

Битва під Пилявцями

Але в обороні української держави треба було ще далі вести війни з поляками. В Польщі вмер тоді король Володислав. Нового короля ще не було, і в kraю правили самі пани.

Вони вирішили далі боротися з козаками. До ведення війни призначили трьох вождів-генералів. Один із них розумів воєнне діло, але був дуже старий і немічний, другий був учений у латинських школах та не вмів воювати, третій був за надто молодий на полководця. Хмельницький назвав їх коротко: “перина, латина, дитина”.

Пани вибралися на війну, як на весілля, в гарних повозах, вели з собою багато служби, везли вози, повні всякого добра. Хмельницький заступив їм дорогу під Пилявцями на Волині і 23 вересня 1648 р. ударив на польський табір. Тоді на поляків упав такий страх, що і старшина й військо почали втікати, мов божевільні. Ніхто не хотів слухати наказів, кожний дбав тільки про те, щоб бути якнайдалі від грізних запорожців. Три головні вожді повтікали перші. Залишився великий табір, повний усякого багатства, гармати, шатра, вози, дорогі килими, футра й убрання, шаблі, прикрашені золотом, рушниці, сідла, всякі присмаки, печені й варені, меди, вина — все те забрали козаки.

— Добре, добре пани вибрались на весілля й бенкет на славу завдали: тільки кошту багато положили, сто тисяч скарбу промарнували, — так співали козаки про бій під Пилявцями.

Запорожці добули знову славу. Їх вороги вкрилися вічним соромом.

В Галичині й на Холмщині

З-під Пилявців гетьман Хмельницький пішов до Галичини. З захопленням вітали козаків мешканці Галицької землі. Вже триста літ минуло, як Галичина дісталася під польську владу, мало хто вже й знає, що тут були колись свої князіволодарі, ніхто й не мав надії, що може вернутися своя держава. Аж тут несподівано ввійшли українські війська! Всі кинулися до повстання: селяни, міщани, навіть духовенство і та частина шляхти, що залишилася була при українському народові. З сіл і міст виганяли польських урядовців, скрізь заводили козацьку владу з отаманами й сотниками.

Найбільше вславився в цій війні Семен Височан. Він був шляхтич, але здавна не любив чужих поневолювачів і воював із польськими урядовцями. Тепер він перебрав провід над селянським повстанням на Покутті за Дністром. Біля нього зібралося п'ятнадцять тисяч війська, Височан попризначував полковників, сотників, отаманів, мав свої гармати, прапори, військову музику. Свої частини посылав на всі сторони й завдав ворогам важких втрат.

Богдан Хмельницький коротко облягав Львів, але не хотів нищити міста, де було багато українських міщан, тож прийняв від міста викуп і пішов далі на північ, у Холмщину, в ту нещасливу землю, що найбільше терпіла від чужої влади. Тут він спинився під Замостям, але думав іти ще далі, аж на Варшаву. В пісні співали тоді запорожці:

— Гей, ви хлопці, ви добрі молодці, не журіться, по-сідлайте коні воронії, садовіться та поїдемо в чисте поле, на Варшаву, наберемо червоної китайки та на славу!

У Варшаві поляки вибрали тоді нового короля Яна Казимира. Він написав до Хмельницького листа і просив його, щоб не воював більш Польщі, та обіцяв, що дасть українцям

Вид міста Львова 1617 р. Мідерит із давнього видання

Старовинне українське місто Львів, засноване королем Данилом і назване так на честь його сина, князя Льва. Розташоване на горбах, стало оборонною твердинею-фортецею. Коли вимер княжий рід, на місто стали нападати поляки й мадари. Коли остаточно в 1387 р. Польща заволоділа Львовом і всію Галичину, почала поселювати тут поляків і німців, а українцям дозволено жити тільки на одній вулиці — Руській. Але українські міщани не здавалися: оснували своє церковне братство, що існувало у 15 - 18 століттях і твердо стояло в обороні прав українського народу. Братство заснувало власну школу, збудувало величаву Успенську церкву, заложило власну друкарню. Львів став осередком української культури. Польський історик В. Лозінський писав, що хоч у Львові "мало українців, але багато України. Під румовищем давнього самостійного існування, наче під холодним попелом випаленого багаття, залишалася завжди жива іскра, що її ледь сильніший подув міг погасити, але й роздути в полу'm'".

такі права, яких вони самі схочуть. Гетьман вирішив заждати, чи то буде правда і дав наказ своїй армії вертатися над Дніпро.

З жалем прощаючи козаків холмщани й галичани, із слізами дивилися, як відходили запорозькі війська. Але козаки їх потішали:

— Не журіться, ми ще вернемось до вас.

І так гетьман із переможним військом вернувся додому — 27 грудня 1648 р. відбувся його тріумфальний в'їзд до Києва. Йому на зустріч виходили міщани, селяни й духовенство. Біля воріт міста стрічав гетьмана київський митрополит разом із єрусалимським патріярхом, що тоді саме приїхав на Україну. Професори і студенти київської Академії вітали гетьмана промовами і співами. Славили його, як переможця-визвольника, Богом даного Україні й тому названого Богданом, величали його другим Мойсеєм, що вивів український народ із неволі.

Переговори з поляками

Незабаром приїхали до гетьмана до Переяслава польські посли.

Вони з плачем просили гетьмана, щоб він не воював Польщі. Але Хмельницький відповів їм:

— Шкода говорити багато! Коли Потоцький шукав мене над Дніпром, тоді був час зі мною говорити. По Жовтих Водах і корсунській битві був час, а також я стояв під Пиливцями, під Львовом і під Замостям. Але тепер уже запізно. Вже я доказав, що можу зробити, й покажу ще більше: виб'ю я з лядської неволі ввесь народ український! Поможуть мені в цім селяни аж по Люблін і Краків, і я не відступлю їх, бо це права рука наша. За границю війною не піду — досить маю добра й достатку в своїм князівстві на Україні аж по Львів і Холм і Галич. Стану я ще над Вислою і скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи! І дуків і князів туди загоню, а будуть з-за Висли кричати, знайду їх і там певно. Не постoyть нога ніякого князя, ні шляхетки на Україні, а захоче хліба котрий із найменших, нехай буде послушний запорозькому війську!

Польські посли виїхали з Переяслава сумні й налякані. Війна тривала далі.

Битва й мир під Зборовом

Гетьман наказав знову готовитися козакам у похід і повів їх удруге до Галичини 1649 р. Польським військовим на-

Гетьман Богдан Хмельницький
Портрет гравірований В. Гондюсом у Гданську 1651 р.

чальником був тепер Ярема Вишневецький. Він думав іти на Україну, але Хмельницький оточив його військо так, що князь заховався у замку в Збаражі в Галичині. Тут сиділи поляки кілька тижнів в облозі, і на них прийшла така біда, що з голоду мусіли їсти коней. З-поміж козаків поліг під Збаражем пол-

ковник Морозовицький, що його звали Морозенком. Нарід плакав за молодим лицарем, як то співають у пісні:

— Ой, Морозе, Морозенку, ти преславний козаче, за тобою, Морозенку, вся Вкраїна плаче!..

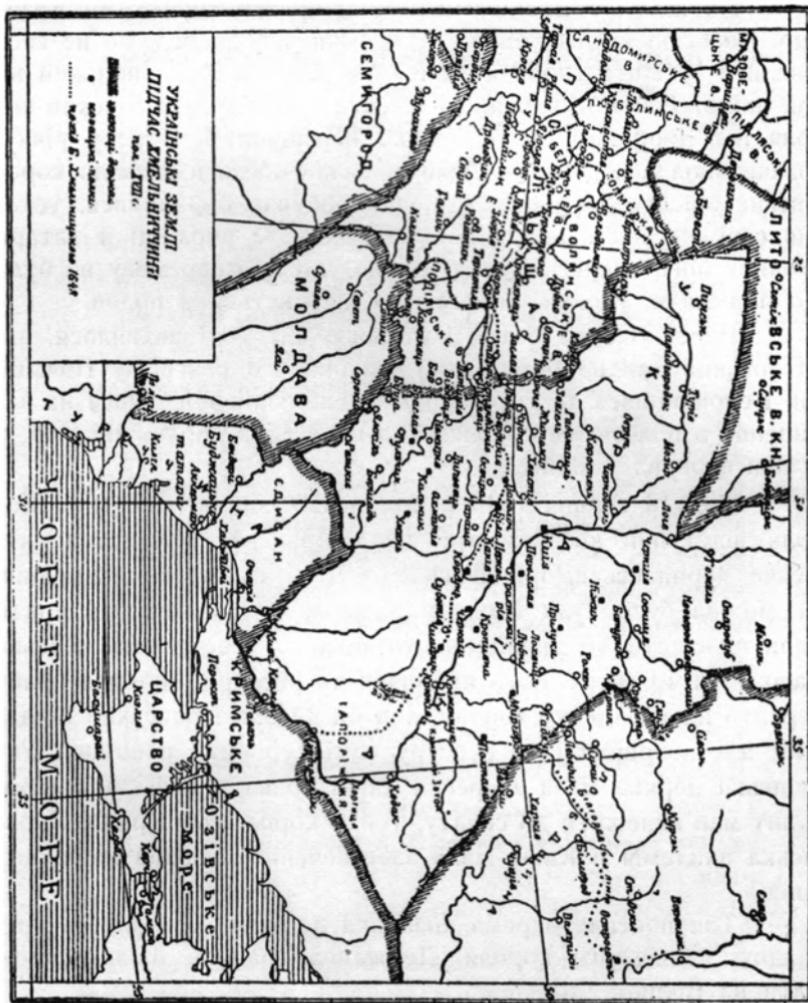
На підмогу Вишневецькому вибрався король Ян Казимир. Польські війська йшли зразу безпечно вперед, бо не сподівалися зустріти скоро козаків. Але Богдан Хмельницький на той час відійшов із частиною війська від Збаража й чекав короля під Зборовом. Коли поляки перейшли болотисту річку, козаки напали на них, розбили польські обози й загнали королівське військо до міста. Король пробував боронитися, уставив свої війська в оборонному таборі, але українці й татари оточили його такою великою силою, що про перемогу не було що й думати. Король боявся, що дістанеться в полон.

Напевно було б так і сталося, але тоді виявилося, що татарський хан не бажає собі цілковитого розгрому Польщі. Він і спричинився до того, що Хмельницький погодився на замирення з польським королем. Та це не був справжній мир, а тільки перерва у війні.

Дня 18 серпня 1649 р. підписано зборівський мир. Король відступив козакам три наддніпрянські воєвідства: київське, чернігівське, брацлавське — це була половина України. Не можна було туди входити польським військам, усі уряди мали належати до українців. Козацького реєстрового війська мало бути 40 тисяч. Кого прийняли до реєстру, той мав право перейти на козацьку сторону, хоч би це був і панський підданний; але неприйняті до реєстру мусіли робити панщину. Українська церква мала зберегти давні права, київський митрополит мав належати до сенату, тобто королівської ради. Українська академія в Києві мала забезпечені всі права найвищих шкіл.

Так постала окрема козацька держава, але все ще під владою польського короля. Державна границя йшла річкою Случ на Волині.

— Знай же, ляше, по Случ наше, — говорили тоді запорожці.

VII. НОВІ ВІЙНИ Й СОЮЗ ІЗ МОСКОВЩИНОЮ

Смерть Ничая

ПОЛЬСЬКИЙ уряд не думав дотримувати умов зборівського миру. Полякам було шкода гарної України, великих маєтків і достатків, безжурного панування. Та й на Україні народ був невдоволений миром і тим, що за Случем була далі польська влада й панщина. І так за недовгий час знову почалася війна.

Польські генерали (їх поляки називали гетьманами) зібрали нове військо на українській границі. Брацлавським полковником був тоді Даніло Ничай, хоробрій і відважний лицар. Він порозставляв сторожу по всіхграничних містах, сам перебував у Краснім і пильно слідкував, що роблять поляки. Але польський гетьман Каліновський несподівано перейшов границю й напав на Красне. Ничай справляв тоді бенкет із товаришами. Та як дізвався, що йдуть поляки, вхопив шаблю, сів на коня й кинувся на ворогів. Міщани хотіли його спинити, бо поляків ішла велика сила. Але полковник скрикнув:

— Що, я Ничай, маю звідси утікати, свою службу козацьку ногами топтати, свою славу козацьку марно втратити?

Почалася завзята битва на вулицях міста. Коли поліг полковий хорунжий, поцілений кулею, Ничай ухопив сам прапор у руки і в першім ряді боровся з поляками. На його очах погиб його рідний брат. Поляки зайшли козаків збоку, конечно хотіли взяти полковника живим у неволю. Та Ничай, хоч ранений, не давався, рубав шаблею кругом себе, так, що гори ворожих трупів покрили вулицю. Нарешті його поцілили з рушниці, і славний лицар упав мертвий із коня.

Битва під Берестечком і Батогом

Богдан Хмельницький вирушив тоді знову з запорозьким військом і з татарами на поляків. На західній границі Волині під Берестечком козаки стали табором і окопалися валами. Почалася битва 20 червня 1651 р. Спершу загриміли гармати, потім козаки пішли на герць. Битва йшла добре, і байдьоре запорозьке військо мало надію на перемогу.

Але нараз прийшла несподівана зміна. Татарський хан, що стояв за милю від бойовища, запросив гетьмана до себе. Хмельницький поїхав із генеральним писарем Виговським і з малою частиною козаків.

У козацькім таборі чекали нетерпляче його повернення. Але прийшов вечір, і гетьман не вернувся. Настав і ранок другого дня, гетьмана не було, прийшов знову вечір — так само. В козацькім таборі занепокоїлися, і полковник Богун, що за той час був наказним гетьманом, себто заступником Хмельницького, вислав козаків шукати гетьмана. І тоді дізналися страшної правди: хана підкупили поляки, він зрадив козаків, силою захопив гетьмана й повіз із собою десь у степи, а татарам наказав відійти з поля битви за собою.

Поляки знали про це й почали сильно стріляти на козацький табір. Між військом настало збентеження; козацькі слуги й селяни, що не звикли бути до бою, почали тайком втікати, за ними повтікали й деякі козаки. Полковник Богун із булавою в руках їздив табором і заспокоював військо, як міг, — але це мало помагало: в таборі настав такий безлад, що треба було відступити 30 червня 1651.

Кругом Берестечка були великі багна. Щоб їх перейти, побудовано тимчасові мости. Але під час відступу найбільший міст не витримав тягару людей, коней і гармат, завалився, і тисячі людей потопилися в воді та болотах...

Поляки йшли за козаками й безнастанно стріляли. Але запорожці твердо боронилися. Один козак скочив у човен, та не міг відплисти, бо його оточили поляки; не мав іншої зброї, лише косу, та й нею оборонявся завзято кілька годин, убиваючи ворогів, доки сам не згинув.

Козацьке військо відступило до Білої Церкви. Приїхав туди й гетьман — за великим окупом хан відпустив його з неволі. Але годі було далі боротися, бо військо було перетомлене. Хмельницький заключив тут мир із поляками 28 вересня 1657 р., дуже некорисний для України: козакам залишилося лише київське воєвідство, поляки забрали собі Брацлавщину й Чернігівщину.

За берестечківську невдачу помстилися козаки 1. червня 1652 р. в битві під Батогом (над річкою Богом). Богдан Хмельницький із трьох сторін ударив на польський табір і страшно погромив ворогів. На полі битви полягло більше ніж 20.000 поляків, погиб також і сам гетьман Каліновський, що перший почав цю війну. Козацькі війська зайняли Брацлавщину й Чернігівщину, Україна знов діставала свої давні граници.

Тиміш Хмельницький

Богдан Хмельницький мав двох синів, старшого Тимоша й молодшого Юрася. Богдан дуже любив своїх синів. Юрась був іще молодий хлопець, щойно кінчав навчання, батько дав йому учителя вченого ченця. Тиміш був уже дорослий юнак і разом із батьком ходив у походи на Польщу.

Гетьман хотів зробити Тимоша своїм наслідником на гетьманстві й пильно дбав за те, щоб його старший син пізнав добре військові справи і навчився управляти державою. На жінку Тимошеві висватали Богдан доньку молдавського князя, Розанду.

Молдавські бояри підняли незабаром повстання проти свого князя. Тиміш із козацьким військом ходив на поміч своєму тестеві, але під час облоги міста Сучави на його шатро упала гарматня куля, й Тиміш від рані вмер.

Коли гетьман почув про смерть улюблена сина, заплачував тяжко. Тіло лицарського Тимоша перевезли до Суботова й тут похоронили з військовими почестями.

Союз із Московщиною

Польща ніяк не хотіла щиро помиритися з Україною. Щороку польські війська йшли над Случ і нападали на укра-

їнські пограничні міста. Ця безнастанна війна дуже стомила українське населення. Україна не мала доброго союзника. Татарський хан дбав тільки за здобич і готов був за гроші продати Україну полякам. Він тепер почав навіть помагати Польщі.

Тим то гетьман вирішив шукати допомоги деінде. Спершу розпочав переговори з турками, але Туреччина була ослаблена внутрішніми спорами та бунтами в самому таки сultonському палаці, тож там нікому було думати про війну. Не маючи іншої ради, гетьман звернувся до Московщини. Щоправда, Хмельницький добре зновував, що москалі завжди були ворогами українців і ще за княжих часів вели криваві війни з Києвом. Однак москалі також іздавна ворогували з поляками, і тому гетьман думав, що вони тепер будуть добрим союзником України в боротьбі з Польщею.

Москалі раді були придбати собі нові багаті землі та збільшити свою державу, але покищо тільки здалека придивлялися до українсько-польської війни й зачіпали Польщу не зважувалися. І лише в 1654 році, коли і Польща й Україна були ослаблені кілька літньою війною, Московщина вирішила виступити проти Польщі, міркуючи, що тепер трапляється добра нагода забрати деякі землі від Польщі та загарбати як не всю Україну, то хоч якусь її частину. Шукаючи союзу з Московчиною, Хмельницький не сподівався, що москалі мають потайні думки поневолити й Україну.

У січні 1654 р. до Переяслава приїхали московські посли, щоб договоритися з гетьманом. Вони заявили, що московський цар готов прийняти Україну під свою опіку, що залишить українцям усі їх давні права, що москалі не будуть втручатися до українського уряду, не братимуть податків і шануватимуть українські звичаї. Як буде війна з Польщею або з татарами, то московські війська прийдуть українцям на поміч.

— Чого ж ви вимагаєте за це все? — питав Хмельницький московських бояр-послів.

Бояри відповіли:

— Ви маєте присягнути на вірність цареві.

— Добре, — сказав гетьман, — ми присягнемо, що будемо вірні союзники Москви, але ви присягніть, що цар дотримає слова й не зрадить України.

— Ні, — відповіли бояри, — цар ніколи не присягає своїм піданим.

— Чому воно так? — казали козаки. — Інші володарі складають присягу своєму народові.

— Але наш цар — самодержець і своєму народові не присягає.

Побачив тоді гетьман і старшина, що Москва приготовляє зраду. Тож залишили московських послів у церкві, а самі пішли до гетьманського двору. Кілька годин чекали в церкві посли, не знаючи, чи згодиться гетьман на їх умови, чи ні.

Тяжко билися з думками провідні мужі України. Та прийшли вістки, що на Україну йдуть з заходу поляки, а з півдня наступає татарський хан. Тоді Хмельницький згодився на союз із Московщиною. Московські посли також не могли викрутитися від присяги, але вони присягнули в своєму, не в царському імені, що Московщина дотримає умов договору.

Потім гетьман післав послів до Москви, щоб докладно обміркувати всі подробиці договору. Але царський уряд не хотів слухати голосу козаків і накинув козацьким послам та-кий договір, який був москалям на руку.

Україна мала залишитися окремою державою у єдності з Московщиною. Закони для українських земель мала ухваливати козацька рада. Головою держави мав бути гетьман, а його накази мала виконувати генеральна старшина, полковники, сотники, та інші урядовці. У судах мали судити на основі українських законів. Податки й інші прибутки з України йшли до української скарбниці. Війська мало бути 60.000. Українська держава мала право входити в союзи з усіма іншими державами. Московський цар мав на Україні такі права: тримати в Києві воєводу (генерала) з московським військом; приймати до відома переговори уряду України з іншими державами; приймати до відома вибір нового гетьмана.

Цей договір значно різнився від договору в Переяславі, і тому Хмельницький не дав на нього своєї згоди, його не затвердив і не подав народові до відома.

Незабаром прийшли в Україну московські війська. Вони йшли на поляків, але до бою не квапилися, а спершу шукали собі кватир.

Важкі були ті московські кватири. Ніяке обійстя, ніяка хата, ніяке поле, ні город не могли встояти перед московськими солдатами. Скрізь був розбій, грабунок, крадіж. Не помогало й те, що міщани та селяни давали москалям самі все, чого їм було треба; московським солдатам усього було замало, вони нищили й руйнували все.

Найбільше терпіла від них давня столиця України, Київ. Москалі ввійшли туди непрошені й почали будувати свої твердині. Київський митрополит гостро противився тому, гетьман теж не дозволив на будову, але московський воєвода не зважав на це — і по середині Києва стала московська фортеця. Москалі всіма способами старалися закріпити своє панування на Україні, а найбільше в головнім місті: вони знали, що в чиїх руках буде столиця, то тому мусітиме коритися і цілий край...

Тарас Шевченко в поемі “Великий льох” розказав таку народню легенду з тих часів. На гетьманському дворі в Чигирині жила дівчина Пріся. Малою дитиною вона бавилася з молодшим сином Богдана Юрасем, всі її любили, навіть гетьман брав її нераз на руки, пестив та цілував. Як вона вже стала великою дівчиною, побачила раз, що гетьман із старшиною кудись виїжджає. Вона швидко побігла до криниці за водою і з повними коновками перейшла йому шлях: тоді вірили, що це ворожить щастя. Не знала вона, що гетьман їхав тоді до Переяслава підписувати союз із Москвою. І ледве-ледве донесла Пріся оту воду до хати — зараз заслабла й померла, а душа її терпить муки за цей її великий, хоч і несвідомий гріх — за те, що поворожила щастя гетьманові в такому ділі, що принесло Україні велику недолю. Так наш народ і Шевченко осужували цю угоду з віроломною Москвою!

Байка Богдана Хмельницького

Разом із московським військом гетьман вибрався знов на поляків і прийшов удруге під Львів. Тут йому вийшли назустріч польські посли. Королева прислали гетьманові жінці дороге намисто й листа, в якому просила її заступитися за Польщу. Хмельницький просив послів сідати, прийняв їх гарно й розповів їм таку байку:

— В давні часи жив дуже багатий чоловік. Усі сусіди завидували йому. У того чоловіка був у хаті вуж, що нікого не кусав, господарі ставили йому молоко, він пив і спокійно поводився. Але раз дали дитині їсти. Вуж приповз також і почав пити молоко з миски. Нерозумна дитина замахнулася ложкою і вдарила вужа по голові. Розгніваний вуж кинувся на дитину й вкусив її. Прибіг батько з сокирою, вдарив вужа, але врубав йому тільки кінець хвоста. Хлопець умер від отрути, вуж ховався у норі й уже не виходив до людей. Від того часу господареві велося все гірше й гірше, в нього гинула худоба, коні, бджоли, не родило збіжжя, пустів сад. Він терпів довго й накінець пішов за радою до ворожбита. Ворожбит сказав йому:

“Давніше ти жив у згоді з вужем, і він приймав на себе все твоє лихо; тепер він гнівається з тобою, і ти терпиш сам. Як хочеш давнього гаразду, йди до вужа, помирись із ним”.

Чоловік так і зробив, поставив біля нори молоко й почав припрошувати вужа. Але вуж відповів йому:

“Дарма ти, чоловіче, бажаеш, щоб між нас вернулася така любов, яка була перше. Як я погляну на мій відрубаний хвіст, що його я втратив через твого сина, зараз відновиться в мені гнів. Ти знов, як згадаєш, що нема твого сина, також попадеш у лют’ю і схочеш мене вбити. Досить буде між нами приязні, як зробимо так: ти живи у своїй хаті, як тобі хочеться, а я житиму в своїй ямі, та й будемо приятелями здалека”.

— Так само, — говорив гетьман, — було між поляками й українцями. Колись козаки боронили своїми грудьми Польщу перед татарами й турками. За те вони не хотіли більше, як тільки, щоб могти користуватись тими правами, що поляки

залишили їм. Тоді Польща була могутня й щаслива. Але потім полякам стало завидно, що й українці живуть побіч них, тож почали порушувати козацькі права, били українців по голові. Почалися довгі і страшні війни. Тепер ви хочете згоди з нами. Я скажу вам так, як той вуж сказав тому господареві: лишіть нам нашу Україну, самі вертайтеся до своєї Польщі, кожний матиме своє, будемо приятелями здалека.

Смерть Богдана Хмельницького

Під час походу на поляків, Богдан Хмельницький переконалися, що москалі прийшли на Україну не для того, щоб помагати козакам, а щоб самим тут панувати. Всі міста, що їх облягали козаки, навіть Львів, вони хотіли перебрати на царську власність і залишити там свої залоги. Тому гетьман робив усе, що можливо, щоб до цього не допустити. Під Львовом сам подбав про те, що місто дало викуп, і москалі його вже не здобували. А під Гусятином дав наказ козакам удари-ти із зброєю в руках на москалів, що вдирилися на оборонні мури міста.

Цар не думав дотримати своїх обіцянок Україні. Москali почали вести переговори з поляками й готовилися віддати Польщі половину українських земель. Козацьких послів царські бояри не допустили до цих переговорів. Козаки вернулися за- журені і впали з плачем гетьманові до ніг.

— Пропали ми, батьку, москалі запродали нас ляхам.

— Діти, не журіться, не будемо більше під московсь-кою рукою, кинемо царя, знайдемо собі інших союзників.

Гетьман зараз вислав послів до Швеції, до Туреччини, до Угорщини, Молдавії й почав приготовляти військо до вій-ни з Московчиною.

Але прийшла на Богдана Хмельницького смертельна недуга. Зажурився старий гетьман, що буде з Україною, і скликав старшину на раду. Зійшлися судді, осавули, полковники, сотники — всі вірні товариші й дорадники гетьмана.

— Я старий і недужий, не довго вже зможу гетьману-вати, виберіть собі нового гетьмана на моє місце.

Заплакали з жалю козаки і сказали:

— Не знаємо ми, кого нам за гетьмана вибирати, хо-
чено твоєї ради послухати.

Відповів їм гетьман:

— Є між вами писар Іван Виговський, він десять років
при мені перебув, усі справи й звичаї козацькі пізнав; виберіть
його, буде вам гетьманувати, козацькі порядки подавати.

Козаки не хотіли Виговського, не хотіли й Мартина Пуш-
каря й Павла Тетері, й нікого з старшини.

— Так скажіть, кого ж на гетьмана бажаєте?

— Ми бажаємо сина твого Юрася Хмельниченка, коза-
ка молодого.

Гетьман почав їм відраджувати:

— Панове-молодці, моєму Юрасеві щойно сімнадцять
років, він на зріст малий, розумом не зрілий, козацьких зви-
чай не знає.

— Ми будемо старих людей біля нього держати, будуть
йому добрі поради давати. Буде він між нами гетьманувати,
нами порядкувати. Будемо його добре поважати, тебе, батька
нашого, споминати.

Заплакав тоді старий гетьман, сивою головою поклонив-
ся громаді й віддав булаву молодому Юрасеві.

Богдан Хмельницький умер 8 серпня 1657 року по де-
сятюх роках гетьманування (1648 до 1657).

З жалем і риданням провадили його тіло козаки з Чи-
гирина й похоронили під церквою в Суботові. Але домовина
гетьмана не лишилася в посвяченій землі. Польський генерал
Чарнецький за кілька років здобув Суботів і наказав викинути
кості гетьманові та Тимошеві з могили...

Та, хоч могила Богдана Хмельницького не залишилася,
слава його перетривала століття, — бо він найбільший геть-
ман України.

VIII. ІВАН ВИГОВСЬКИЙ, ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ, ПЕТРО ДОРОШЕНКО

Іван Виговський і Московщина

ЮРАСЬ Хмельниченко гетьманував недовго. По смерті батька він побачив, що не зуміє правити великою українською державою. Він зібрав козацьку раду, подякував козакам за честь і поклав булаву та бунчук перед радою.

Тоді старшина й козаки вибрали гетьманом Івана Виговського (1657 - 1659).

Він був із роду український шляхтич і спершу служив у польськім уряді. В битві над Жовтими Водами попав у татарську неволю, але Хмельницький викупив його і зробив своїм писарем. Виговський був людина досвідчена, освічена й дуже добре виконував свій уряд. Богдан у всіх справах радився з ним, і писар був йому найвірнішим товаришем. Як козаки вручили йому булаву, Виговський сказав:

— Ця булава буде добрим нагородою, лихим карою. У запорозькім війську має бути послух і порядок.

Цих слів він усе дотримувався. Виступав гостро проти свавільних, непослушних і всіх, що хотіли привести до безладя в державі. Розумних і заслужених шанував і все слухав їх поради чи в військових справах, чи в інших.

Москалі були невдоволені з того, що гетьманом став Виговський. Вони боялися його розуму й досвіду й волі були, якби гетьманом був Юрій, бо тоді було б їм легше запанувати в Україні. Тепер усіма силами вони старалися шкодити Виговському. Московські воєводи підмовляли народ проти гетьмана. Вони казали, що гетьман не українець, а поляк, що хоче завести знову панщину. Казали, що народові стало б краще, якби скасувати козацькі порядки й віддати Україну під царську владу. Обіцювали великі достатки й уряди всім тим,

Гетьман Іван Виговський — переможець у бою під Конотопом

що виступатимуть проти старшини й гетьмана та поможуть москалеві запанувати в Україні.

Розумніші люди бачили московську хитрість та злобу і гнали гетьмана від себе царських прислужників. Але серед темного народу знаходилося багато таких, що далися на московські підмови й почали бунтувати проти гетьмана.

Старшина й чернь

Найбільше невдоволені були запорожці. У часи до Хмельницького Запоріжжя було серцем козаччини, на Січі проживали гетьмани, звідтіль ішли накази й доручення на всю Україну.

Але відколи Богдан Хмельницький прогнав поляків з Наддніпрянщини, більша частина козаків осіла по містах і селах у Київщині, Брацлавщині та лівобережній Україні — їх називали городовими козаками. Ці козаки поділили між себе панські й королівські землі й почали на них господарювати. Вони корчували ліси, орали й засівали землю, заводили пасіки, будували млині, одним словом — розводили велике

господарство. Найбільше землі мала старшина: сотники, полковники й генеральні старшини. Вони сильно забагатіли й почали жити так само, як пани.

Старшина брала собі приклад з сусідних країн, де була панщина, бо ще не розуміла, що одна людина не повинна використовувати другої. Старшина пробувала заводити наново панщину в Україні та вимагала різних данин та робіт не тільки від селян, але й від простих козаків. Почалося ворогування між “чernю”, тобто простими козаками, та старшиною. Чернь знайшла своїх оборонців на Запоріжжі.

Запоріжжя було тоді пристановищем для всяких невдоволених людей. На Запоріжжя мало хто ходив по добич, бо і в містах легко було знайти прожиток. На Низ ішли тільки ті, яким невигідно було жити по містах і селах. Хто провинився чимнебудь, або хто розсварився із старшиною, або кому було затісно під гострою військовою управою, той мандрував за пороги й там на островах на Дніпрі або в степу, знаходив собі волю і свободу, якої бажав.

Ці нові запорожці були людьми свавільними, все невдоволеними, охочими до боротьби. Московські прихильники бачили це й почали підбурювати їх проти Виговського. Вони нарікали, що гетьман і старшина живуть у розкошах, збирають великі гроші, а прості козаки й запорожці бідують, живуть у нужді. Казали, що треба стати проти Виговського, відібрati йому булаву й вибрати іншого гетьмана з простих козаків. І так запорожці вчинили бунт проти гетьмана.

До запорожців приєднався теж полтавський полковник Мартин Пушкар з своїми людьми. До цього підмовили його москалі, ще й обіцяли військову допомогу. Вони запевняли Пушкаря, що, коли переможе Виговського, допоможуть йому стати гетьманом. І справді, більші московські війська з'явилися біля української границі, але її не переступили. Виговського підтримала старшина та городові козаки. Гетьман пішов походом на бунтарів і розбив їх військо під Полтавою 1658 року. Коли рознеслася вістка, що Пушкар поліг на полі бою, московські війська відступили від границі України в глибину

Московщини, а москалі знов стали вдавати приятелів Виговського.

Це була перша внутрішня боротьба в козацькій державі. Від того часу почалося ворогування між старшиною і простими козаками, — і ворогування це принесло багато шкоди й лиха Україні.

Перша війна з Московчиною

Виговський добре бачив лихі наміри Москви й від початку свого гетьманування думав виконати діло, якого не зміг зробити Богдан Хмельницький: видобути Україну з-під московського панування. Але козацькі сили були заслабі, щоб побороти Москву.

Гетьман скрізь шукав союзників. Але тільки Польща згодилася помогти йому. Виговський не дуже вірив полякам, але не було іншої ради, і він уклав союз із Польщею. В Гадячі 1658 р. укладено договір між Польщею й Україною. Поляки згодилися на те, що Україна буде окремою державою при Польщі, так, як була Литва, що буде мати свого гетьмана, своїх міністрів і всі свої права, але призначатиме владу короля; обіцяли, що не буде тих кривд, які українці терпіли давніше, і що польське військо піде проти Москви.

Тоді Виговський проголосив заклик до народу повстати проти москалів. Пригадав, як то царські воєводи обіцювали шанувати українські права, але відразу почали їх ламати, як московські війська нищили народ, як царські агенти підбурювали козаків проти гетьмана, як Москва робила все, що тільки могло пошкодити Україні, як цар не давав Україні підмоги на ворогів, а умовлявся з Польщею про поневолення козаків.

— Отаку зраду підступної Москви, — писав гетьман, — видно в усім: вона готує нам ярмо насамперед домашньою війною, а потім і відверто підіймає на нас зброю, без ніякої нашої вини. Тепер ми примушенні підняти зброю для нашої оборони; не в нас причина війни.

Український народ прихильно прийняв заклик гетьмана. Частина українських військ ударила на Київ, щоб вигнати звідтіль московську залогу, але наступ не вдався. Сам Вигов-

ський почав збирати головну армію, щоб заступити дорогу великому московському війську, що перейшло українську границю й посувалося в напрямі Києва. Але під Конотопом на Чернігівщині похід ворожого війська затримався, бо місто не хотіло здатися москалям. Почалася облога Конотопу. Три місяці штурмували москалі укріплення Конотопу і все надаремно, бо місто з великим геройством обороняли козаки під проводом завзятого полковника Гуляницького. Врешті гетьман Виговський прибув на відсіч Конотопові та 8 липня звів славний бій із москалями. Бій закінчився великою перемогою українців. Кілька тисяч московських трупів вкрило конотопські поля, кілька тисяч пішло в українську неволю, головні воєводи теж попали в полон. Великий страх упав на Московщину; всі думали, що козаки підуть аж на царську столицю, цар хотів уже втікати з Москви.

Але Виговський мусів зректися гетьманства. Поляки не хотіли дотримати гадяцького договору. Польські війська, що прийшли були козакам на поміч, нищили край і людей, як за давніх часів.

Народ почав виявляти невдоволення. Виговський не міг цього стерпіти і по двох роках гетьманування склав булаву. Він закінчив життя за кілька літ, розстріляний поляками. Між селянством у Київщині почалося тоді повстання проти Польщі. Поляки думали, що це Виговський підбурює народ і казали його арештувати. Воєнний суд не міг доказати гетьманові ніякої провини, проте засудив його на смерть, і гетьмана розстріляли 16 березня 1664 року.

Так згинув вірний товариш і дорадник Богдана, засłużений гетьман, що хотів волі й самостійності для України. Похоронили його в Манявському Скиті в Галичині.

Юрій Хмельницький

Як Виговський склав булаву, гетьманом вибрали знов Ю р і я Х м е л ь н и ц ь к о г о . Козаки думали, що син Богдана буде гетьманувати так розумно, як батько, і що настануть добрі часи на Україні.

— Нехай буде тая слава, що Хмельницький знову гетьманом! — говорив народ.

Але Хмельниченко не вмів гетьманувати. Він не мав сили, щоб твердо виступити проти москалів і почав із ними годитися. Москалі зараз узялися на хитрощі. Московські воєводи запросили гетьмана до себе на другий бік Дніпра до Переяслава. Недосвідчений Юрась повірив москалям, що йому нічого не буде, й поїхав. Але москалі не хотіли пустити його назад і присилували підписати новий договір, дуже некорисний для України: московські війська мали стояти залогою в шістьох найбільших містах України, щоб не допустити до нового повстання; гетьман не міг сам розпоряджатися запорозьким військом, а мав слухати наказів, які йому пришле цар. Такого лиха дожила Україна. Та згодом стало ще гірше. По п'ятьох роках Юрій Хмельницький (1659 — 1663) знову склав булаву.

1663 р. Україна поділилася на дві частини: на лівому боці Дніпра вибрали одного гетьмана, на правому — другого. З того часу походять назви лівобічна й правобічна Україна або — Лівобережжя і Правобережжя.

Лівобережну Україну називали також Гетьманчиною, бо тут найдовше були гетьмани. Між обома частинами України бували часто війни, що нищили цілій край — тому цей час народ називав Руїною. До цих війн підмовляли або й примушували українців москалі та поляки. Нерідко вони самі брали участь у війні, вдаючи українських “союзників”, але насправді робили це на те, щоб збільшувати в Україні заколот, незгоду та доводити край до знищення. Таким способом, — думали вони, — легше їм буде запанувати над знеможеним українським народом.

Петро Дорошенко

На правобережній Україні спершу гетьманував Павло Тетеря (1663 — 1665), що був полковником за Богдана Хмельницького. Але він не прислужився нічим добрим Україні, бо в усім слухав поляків. Коли він зрікся гетьманства, тоді

Гетьман Петро Дорошенко

козаки віддали гетьманську булаву Петрові Дорошенкові (1665 — 1676).

Петро Дорошенко був старого козацького роду, його дід був козацьким гетьманом після Сагайдачного. Дорошенко завжди старався йти слідами Богдана Хмельницького. Головним його бажанням було з'єднати всі українські землі в одну державу, незалежну від чужинців. Польщі він не вірив.

— Служили козаки, — казав він, — польському королеві багато років і свої голови покладали, а дослужилися того, що поляки відбирають у них вольності, б'ють їх, мучать, беруть із них великі данини, церкви божі безчестять, палять або обертають у свої костьоли.

Не мав він довір'я й до москалів, бо знови висували проти гетьманів “покутних гетьманчиків” і старалися зруйнувати українську державу. Він бажав будувати державу на згоді й єдності самих українців. Він казав:

— Хоч український народ обабіч Дніпра роз’єднаний, і ми здаємося одні одним ворогами, проте ніхто чужий не буде нам такий прихильний, як ми самі собі.

Дорошенко зінав добре український народ, розумів його прагнення і вмів з'єднати собі народну прихильність. Всі його любили й цінили, а найбільше за те, що він був людина незвичайно чесна, не прагнув ніякої користі для себе, а був готовий усе майно своє, життя і кров покласти за Україну.

Союз із турками

Дорошенко вважав Польщу й Московщину за двох головних ворогів України. Проти них він шукав для України іншого помічника й тоді вступив у союз із турками.

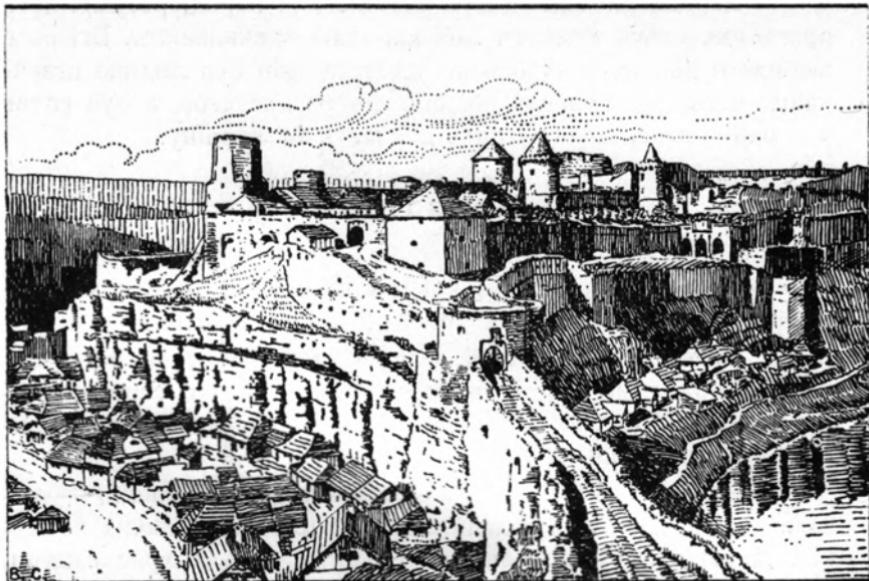
Туреччина була тоді великою державою, до неї належали також різні християнські народи, болгари, серби, волохи, греки й ін. Козаки сподівалися, що союз із Туреччиною принесе Україні великі користі.

— У них вояки в великому поважанні й пошані, — казали тоді козаки, — і селяни в них не платять великих податків. Дружба з турками певніша навіть, ніж із християнами, бо як турчин поклянеться своєю бордою, то вже ніколи не порушить своєї клятви й не змінить свого слова.

На заклик Дорошенка султан вислав велике військо проти Польщі й разом із гетьманом здобув Кам'янець на Поділлі, обліг Львів і присилував поляків у мирі в Бучачі 1672 р. забратися з українських земель. Правобережна Україна стала окремою державою у спілці з Туреччиною.

Але не довго вдергалася приязнь із музулманськими турками. Турки були тоді напівдиким народом, вони вороже відносилися до всіх християн, яких звали невірними, не вміли шанувати християнських звичаїв. По різних містах та селах ставили свої мечеті, в Кам'янці перемінювали християнські церкви на свої святині. Українці тяжко переживали ці зневаги, і простий народ почав нарікати на гетьмана за його союз із турками.

Найбільшим ворогом турків і татар був запорозький кочовий Іван Сірко. Про нього розповідали, що він народився на світ із зубами й зараз почав гризти пирога. З цього пророкували, що він ціле життя гризтиме ворогів України. І

Твердиня Кам'янець Подільський

Рисунок В. Січинського

Кам'янецький замок, заснований в другій половині 14 ст., славився як недоступна твердиня. Саме природне положення міста дуже оборонне — його оточує ріка Смотрич серед глибокого скельного русла. Історичний запис оповідає, що коли в 1621 р. турецький султан Осман підійшов до Кам'янця, то запитав місцевих людей: — Хто так міцно укріпив це недоступне місто? — Бог це зробив! — була відповідь. — То нехай Бог і здобувас!

— сказав султан і звелів туркам відступати...

справді, Сірко весь свій вік воював безнастанно з бусурманами. Турки називали його “урос-шайтан”, цебто український чорт. Султан наказав молитися в мечетах, щоб Сірко погиб. Сірко переміг турків і татар у 55 більших боях, а в малих сутичках був майже щодня. Спершу Сірко ворогував із Дорошенком за його союз із турками, але, як переконався, що гетьман хоче тільки добра Україні, став його вірним другом. Сірко помер 1690 р. на Чортомлицькій Сіці, його могила збереглася до на-

ших днів. Але народ собі оповідає, що там похоронена тільки одна Сіркова рука, а він сам ходить далі по світі й воює ворогів України.

Тоді проти Дорошенка розпочали війну москалі. Вони боялися, щоб він не об'єднав у своїх руках цілої України, тому хотіли його погубити. Велике московське військо облягло Чигирин, де жив Дорошенко з своїм вибраним полком козаків, яких звав “серденятами”.

Але гетьман укріпив сильно старий замок Хмельницького і з добрих гармат стріляв на ворогів. Кілька разів йшли москалі в наступ, та хоробрі Дорошенкові козаки відбивали їх і відганяли далеко. Тоді москалі вирішили взяти Чигирин голодом. Довгий час тривала облога, врешті гетьманові не стало харчів та стрілiva, і він мусів піддатися. Свої гетьманські відзнаки, булаву й бунчука, він відіслав лівобережному гетьманові, а сам поїхав до московського табору.

Москалі відвезли його в Московщину і звідтіль уже не випустили. Дорошенко вмер у далекій чужині, в Ярополчі біля В'ятки 1698 р. Його могила є там донині.

Дорошенка називали “останнім козаком”, бо він був останнім із тих старих запорожців, що вирости у твердій воєнній школі і все життя своє воювали мечем із ворогами України.

Кінець козаччини на Правобережжі

По Дорошенкові не було вже видатних гетьманів на правобережній Україні. Проти Дорошенка поляки призначили бути гетьманом Михайла Ханенка (1668 — 1674), але він не мав великого значення на Україні. Зате турки на місці Дорошенка забажали мати за гетьмана ще раз Юрія Хмельницького (1677 — 1681). Він пробував здобути батьківську столицю Чигирин, але це йому не вдалося. Опісля турки покарали його смертю у Кам'янці на Поділлі — скинули з високого моста в річку Смотрич. Інші гетьмани були вже під польською владою: Остап Гоголь (1674 — 1679), Степан Куницький (1683 — 1684), Андрій Могила (1684 — 1686) і на казний гетьман Самусь Іванович (1693 — 1704).

Польський король Ян Собеський хотів закріпiti за собою правобережну Україну i відновив тут козацтво. У 1683 р. козаки взяли участь у поході Собеського під Відень i звільнили це місто від турецької облоги.

Останнім провідником козаччини на правобережній Україні був полковник Семен Гурко, прозваний Палієм. Він проживав спершу на Запоріжжі, опісля поселився у Хвастові на Київщині, прийняв уряд полковника й почав відновлювати козацчину. Ця частина Київщини була тоді зруйнована війнами, майже пуста. Палій із різних сторін спроваджував поселенців, засновував села й містечка. Радо йшли до нього селяни й козаки, i незабаром ця країна почала процвітати добротом.

Палій задумав визволити з-під польського панування весь край від Дніпра по Случ, скасувати там кріпацтво й замінити панщину на оплати грішми або військові повинності. Але поляки дізналися про пляни Палія i 1699 р. вирішили цілком скасувати козаччину на Правобережжі. Тоді козаки підняли повстання i багато поляків заплатило головами за свої ворожі задуми.

У цьому повстанні брала участь і українська шляхта. Найбільше вславився волинський пан Данило Братковський, визначний поет, що у своїх творах виступав проти всякої неволі. Він склав для повстанців маніфест, де дуже яскраво змальована гірка доля українського народу. За участь у повстанні польський воєнний суд засудив Братковського на смерть: на ринку в Луцькому йому зрубали голову.

Поляки не могли самі здавити повстання й закликали на поміч москалів; царські війська перейшли на правий берег Дніпра. Тоді з наказу московського царя лівобережний гетьман Мазепа мусів арештувати Палія, i славного полковника цар заслав на Сибір. Звідти Палій вернувся по кількох роках i умер 1710 р.

Поляки остаточно придушили повстанців, i правобережна Україна перейшла під польську владу — козацьке військо вже не було відновлене, тут уже не відродилася козацька держава.

Герої Відня

— Рятуйте Віден! Рятуйте християнську Європу! — неслися з цісарської столиці над Дунаєм на всі сторони світу тривожні благання вліті 1683 року.

І було чого тривожитися та благати! Віден облягла величезна турецька армія, скріплена татарською ордою та мадярськими військами. Могутній султан, підкоривши під свою владу країни греків, болгарів, сербів, волохів, молдаван і мадярів, посягнув по Віден, тодішню столицю німецьких цісарів. Його двістітисячне військо під командуванням великого везира Кара Мустафи щодня завзято штурмувало оборонні мури Відня. Місто геройчно відбивалося, але його залога була невелика — всього 12 тисяч війська.

Цісар Леопольд завчасу виїхав до Пасав і звідти кликав християнських володарів на допомогу. Поволі стягалися до збірного табору під Братіславою Леопольдові союзники, саксонські, баварські, льотрінгські й чеські князі з полками пишно озброєних лицарів. Чекали на польського короля Івана III Собеського. Він, найбагатший на досвід у воюванні з турками і найстарший віком, мав перебрати командування над усім союзним військом.

Тим часом у Відні становище ставало щораз грізніше. Місто було відрізане від решти світу, і ніхто не знав, що там діється. Військо, зморене розpacливою обороною і зневірене безнастанними штурмами, відбивалося останками сил.

Задумався-зажурився командант Відня, генерал Штаремберг. Що далі робити? Треба конечно повідомити цісаря, щоб поспішав з відсіччю, бо місто не видержить довшої облоги. Але, як це зробити, коли турки щільно оточили Віден своїми шанцями? І Штаремберг наказав шукати такої розумної та відважної людини, яка б зуміла обратися з обложеного міста крізь ворожий табір, поміж турецькі стежі й застави, змилити чуйність підглядачів-шпигунів і добитися до християнського війська.

Важенне й небезпечне це завдання! Хто його виконає? Чи є такий герой-сміливець у Відні?

Так, він найшовся! То був Франц Кульчицький, старшина відділу добровольців, що боролися на мурах Відня.

— Хто ви? — спитав його Штаремберг.

— Я шляхтич родом з України, з-під Самбора, — відповів Кульчицький. — Проживаю постійно у Відні і в час миру займаюся торгівлею. Нераз їздив я у країни мохаммеданського Сходу в купецьких справах. Там я навчився турецької мови і пізнав турецькі звичаї. Є в мене слуга, що теж уміє по-турецькому. Переодягнемося за турків і спробуємо щастя.

— Хай вас Бог провадить! — сказав Штаремберг. — Дам вам “залізного листа” й письмо до цісаря. Заховайте їх добре — і в дорогу! Час дорогий!

Темної дощової ночі вибрався у дорогу Франц зі слугою Юрієм — обидва переодягнені за турецьких купців. Перше діло — непомітно пробратися в турецький табір. Їм пощастило. Коли настав день, вони опинилися серед незліченних рядів шатер. Співаючи турецькі пісні, вони йшли вперед, а на запити відповідали, що їм не повелося, що вони втратили всі товари, привезені за військом, а тепер ідуть найматися на роботу в виноградниках.

Бог допомагав, “купці” щасливо дійшли до підміського містечка Нусдорфу, люди перевезли їх через Дунай, і 15 серпня обидва сміливці стояли вже перед начальним вождем союзних військ, князем Карлом Льотрінгським.

Дуже зрадів Карл несподіваним пришельцям: тепер він уже знов, що діється у Відні. Карл вговорив Кульчицького негайно вертатися до Відня, щоб якнайскоріше принести знеможеним оборонцям слова надії та лист з повідомленням про скору відсіч. Серед різних пригод і небезпек щасливо вернулися обидва сміливці до Відня. Вранці 17 вересня вони вже розповідали генералові Штарембергові про свою мандрівку й передали йому листа про те, що союзні війська незабаром удасться на турків, бо король Іван Собеський уже недалеко. У Відні запанувала велика радість, а вояки з новим завзяттям кинулися до оборони.

І справді, незабаром надійшло польське військо, але Іван III не квапився до наступу. Він чекав на козацькі полки,

що йшли походом аж з України. Не тільки польський король, але цілий християнський Захід знов, що нема кращого війська проти турків, як козаки. Їх віддавна запрошували до спільноти боротьби з турецькою навалою, і оце тепер славні лицарі України поспішали на рятунок християнської Європи.

Нетерпляче виглядав король Іван козаків і писав про це до своєї жінки, королеви Марії: “Я вже нічим не турбується, тільки козаками, за якими зідаю кожного дня. Без цих людей ми не можемо обйтися!”

Нарешті прийшли й козаки під булавою наказного гетьмана Куници. Король радів: уже можна починати наступ.

Жовтневого дня 1683 року із здвоєною силою загриміли гармати, загупали самопали, забряжчали шаблі. На лівому крилі союзницької армії стояли саксонці й льотрінгці, посередині австрійці, баварці та поляки, а справа — українці. Король був недалеко, він хотів мати козаків під рукою, щоб у рішальну хвилину використати їх, мов таран, до головного удару.

Спочатку турки трималися добре. І не диво, це була одна з найкращих армій світу. Вже дві години кипів бій, і ніхто не здобував переваги. Тоді настала козакам пора вдарити. Мов буря, понеслися козаки на ворога. Ворог не відмежав наступу й почав подаватися назад. Цей момент бою так описав король у листі додому: “Козаки пішли на штурм швидко й відважно, взяли передмістя з будівлями і першу палісаду, здобули ворота і на них поставили свої хрещаті прапори. Козаки вирішили свою справу і славу заслужили велику”.

Козацький наступ захитав силу турецького війська й додав завзяття християнському лицарству. Незабаром турки були розгромлені. Вони залишили облогу й заховалися за шанцями табору. Але запорожці й тут не дали їм спокою: вночі вдерлися до табору й підпалили склади з стрільним порохом. Повітря сколихнули могутні вибухи. В ворожому війську запанував переполох. Перші кинулися вrozтіч татари, за ними в тривозі побігли турки. Великий везір Кара Мустафа насили втік на коні...

“Козаки стали героями дня, їх носили на руках”, — писав король.

З того часу доля Європи змінилася: Могутність Туреччини заламалася, і велична імперія султанів почала хилитися до занепаду.

Отак геройська відвага і сила зброї синів України урятували Відень і Європу в найгрізну хвилину її історії.

Франца Кульчицького нагородили вдячні віденці почестьями та майном. Крім того, йому подарували всі запаси кави, залишенні в турецькому таборі. Кульчицький оснував у Відні першу кав'янню, і відтоді люди в Європі почали пити каву. Згадуючи про своїх героїв, віденці ніколи не забивають про українця Франца Кульчицького.

Розділ “Герої Відня” — пера Р. Завадовича

ІХ. ІВАН БРЮХОВЕЦЬКИЙ, ДАМ'ЯН МНОГОГРИШНИЙ, ІВАН САМОЙЛОВИЧ

Іван Брюховецький

1663 Р. ВІДДІЛЕНО лівобережну Україну від правобережної й вона була окремою державою. Коли Юрій Хмельницький 1663 р. зрікся гетьманської булави, на Лівобережжі вибрали наказним гетьманом полковника Якима Сомка. Але частина козаків не була ним задоволена, бажаючи мати за гетьмана іншого полковника, Василя Золотаренка. Між обома партіями почалися спори й боротьба. Тоді й козацька “чорнь” почала шукати собі гетьмана, вона захотіла, щоб ним став кошовий із Січі, Іван Брюховецький.

Брюховецький замолоду був слугою на дворі Богдана Хмельницького, потім поїхав на Запоріжжя козакувати і став на Січі кошовим. Це був чоловік дотепний, вмів промовляти, подобався козакам. Але найбільшу прихильність він здобув собі через те, що нарікав на козацьку старшину, та казав, що влада належить простому народові. Але насправді Брюховецький думав тільки про те, щоб самому дійти до панування.

В Ніжені 1663 р. зібралася козацька рада, щоб вибрати гетьмана. Приїхав туди Сомко з своїми козаками, Золотаренко з своїми, приїхав і Брюховецький з великою юрбою запорожців і бідного народу. В раді мали право голосу не тільки козаки, а й чорнь, тимто нараду названо “чорною радою”. Але прихильники Брюховецького не допустили інших козаків до слова, заглушивши їх великим криком: “Брюховецький гетьман！”, і дали Брюховецькому булаву в руки. Розважніші козаки пробували завести лад на раді, але це їм не вдалося. Сомка та Золотаренко запорожці схопили й замкнули у в'язниці; Брюховецький наказав позрубувати їм голови.

Народ думав, що новий гетьман заведе якнайліпший лад на Україні. Та вийшло інакше. Брюховецький покликав своїх приятелів із Січі, поробив їх полковниками й генеральною старшиною, хоч між ними були й неграмотні, і з ними жив розкішно. На простих козаків і селян накладав великі податки, гнобив їх, за малі провини карав в'язницею, а то й смертю.

Побачили тоді козаки, що не все можна давати віру тому, хто хвалиться й називає себе приятелем народу, бо він може стати народнім гнобителем.

Друга війна з Московщиною

Москалі завжди старалися так повести справу, щоб добрих, чесних і талановитих українців не допустити до вищого державного уряду. Зате вони намагалися підтримувати слабих духом або безхарактерних старшин, що за царську ласку, почесті та маєтки корилися московським наказам і тим самим помагали їм ослаблювати силу української держави.

Москалі знали, хто такий Брюховецький, тому завчасу обіцяли йому свою поміч і захотили його, щоб старався про гетьманську булаву. Вони були певні, що Брюховецький, ставши гетьманом, дбатиме не про добро держави й народу, тільки про себе та своїх прибічників. Москалі думали, що Брюховецький не матиме прихильності в своїм народі, завжди потрібуватиме підтримки з Москви й тому буде слухняно виконувати все, що Москва йому накаже. Справді так воно й було. Брюховецький зараз таки згодився давати московським залогам на Україні все утримання, передав цареві більшу частину грошей, що до того часу належали до військового скарбу, просив царя, щоб на Україну прислали митрополита москаля, а врешті сам він поїхав до Москви “побачити ясні очі государя”, себто поклонитися цареві — чого не зробив досі ніодин гетьман. Цар дав йому за те титул боярина й дозволив узяти за жінку московку.

Так гетьманував Брюховецький шість років (1663 — 1668). Але народ, розчарований у своїх сподіваннях, почав проти нього і проти москалів бунтуватися. Найбільше обурило всіх

Ікона Покрови в січовій церкві. Внизу постаті запорожців.

те, що Москва 1667 р. уклала договір з Польщею (в Андрушові, на Білій Русі) і згодилася відступити полякам правобережну Україну з Києвом. По довгій боротьбі і повстаннях українці мали йти знов під польську владу. Брюховецький побачив, що українці зневірюються в нього щораз більше та й налякався, що всі його покинуть і перейдуть під владу правобережно-

го гетьмана Петра Дорошенка. Щоб до цього не допустити, Брюховецький вирішив зробити щось таке, що хоч трохи вернуло б йому прихильність народу.

На Богоявлення 1668 р. на заклик Брюховецького до Гадяча з'їхалися полковники та інші старшини на раду. Вони розглянули сумне становище України й поклялися, що не будуть довше терпіти московських змушенів, і, або москалі добровільно підуть із України, або їх треба вигнати силою.

Полковники порозігджалися до своїх полків і зараз почали боротьбу з московськими залогами. Москалі позамикалися по замках і пробували боронитися, але козаки разом із міщанами здобували замки, московських солдатів убивали, а воєвод забирали в неволю. По всій Україні розгорілася війна з знависними загарбниками.

На підмогу Брюховецькому прийшов і Дорошенко, що гетьманував тоді на Правобережжі. Але, як обидва гетьмани зустрілися, то проти Брюховецького повстали його власні козаки і він погиб.

З великою радістю вибрали козаки Петра Дорошенка гетьманом усієї України, а їх рідна земля, розділена на дві окремі держави, з'єдналася знов під одною булавою. Подібно, як за часів Виговського, кинулися козаки проганяти з українських міст московське військо. Здавалося, що аж тепер Україна позбудеться зненависної ворожої "опіки", що була нічим іншим, тільки поневолюванням, і народ урешті заживе спокійним самостійним життям.

Але незабаром знов настали тривожні дні. Москалі зібрали велике військо й рушили з півночі на Україну. Одночасно до Дорошенка прибув післанець від його матері, щоб гетьман чимскоріш їхав до Чигирина підготовляти оборону, бо на Правобережжя почали наступ поляки. Дорошенко поїхав до своєї столиці, а на Лівобережжі призначив своїм тимчасовим заступником ("наказним гетьманом") Дем'яна Много-грішного.

Дем'ян Многогрішний

Многогрішний не мав стільки досвіду й завзяття, щоб у таку важку хвилину мудро покерувати лівобережною Україною. Його перемовили московські посли й обіцяли йому гетьманство під “опікою” Москви. Многогрішний рад-не-рад погодився й підписав з москалями новий договір. Але москалі не дотримали умов договору й не забрали своїх військових залог з більших міст України. Гетьман побачив, що згоди з Москвою не може бути. Москалі також були ним невдоволені й вирішили його позбутися.

За гетьманування Многогрішного в Україні заведено першу пошту. В визначені дні виїжджали з головних міст посланці й перевозили листи в різні місця; по дорозі стояли розвітні коні, тож поштарі за короткий час могли перебути далеку дорогу.

Многогрішний гетьманував тільки 4 роки (1668 — 1672). Москалі підмовили своїх прислужників і ті написали на гетьмана донос до царя, що ніби гетьман готує нове повстання проти Московщини. Тоді москалі заарештували Многогрішного й відвезли його до Москви. Московський суд судив його, допитував різними муками, але ніякої вини не знайшов. Проте його покарали засланням на Сибір, де гетьман і помердалеко від рідної землі.

Іван Самойлович

На місце Многогрішного вибрали гетьманом Івана Самойловича (1672 — 1687). Він походив із священичого роду, але вписався до козацького війська, перейшов різні уряди і накінець став генеральним суддею. Це був чоловік гарний на зріст, розумний, освічений, а що до москалів ставився прыхильно, то вибрали його за гетьмана.

Самойлович хотів мати під своєю рукою всю Україну. Переговорами й погрозами він старався переконати правобережних козаків, що вони повинні з'єднатися з Лівобережжям під одною булавою. Довго це тривало. Часами доходило навіть до кривавої братовбивчої боротьби, до якої гетьмана підштов-

хували москалі. Щоб боротьбу ще більше розпалити, також московські війська втручалися в війну. Врешті дійшло до того, що правобережний гетьман Петро Дорошенко передав Самойловичеві свої гетьманські відзнаки. Самойлович усіма силами намагався втримати під своєю владою правобережні міста.

— За ким Київ і Чигирин, за тим уся Україна, — говорив він.

Він сильно укріпив Чигирин і боронив його перед турками. Але йому не пощастило втримати давню гетьманську столицю. Мировим договором у Бахчисараї він мусів віддати зруйноване Правобережжя під турецьку владу.

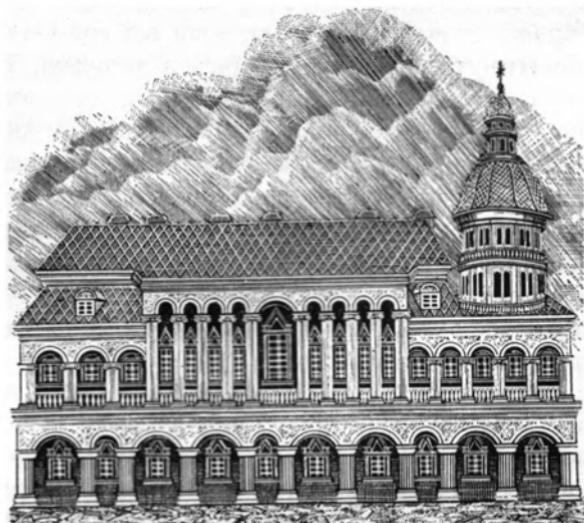
Самойлович старався також підняти вище повагу гетьманської влади, влаштував пишно свій двір, заснував бібліотеку й милувався в музиці, але не намагався ні не вмів відстоюти права України перед москалями. Москалі ж по-давньому з'єднували собі знатних старшин ласками й подарунками та заохочували їх збирати маєтки й багатства, аби тільки відтягнути їх від державних справ. Полковники й сотники багатіли, але тим самим втрачали підтримку власного народу, який переставав їм вірити. Бо бувало й так, що ці старшини та інші високі урядовці вимагали від простих козаків-хліборобів подарунків, роботи й усякої служби; в деяких місцях позаводили вони вже навіть панщину. Народ почав нарікати на гетьмана, а москалям того було і треба.

Не помогло Самойловичеві те, що він прислухався до голосу Москви. Навесні 1687 року Самойлович із українськими й московськими військами пішов у похід на татар. Війська переходили безлюдними, бездорожніми степами: тільки де-неде було видно якусь могилу, старе городище чи руїни якоїсь будови. Через ріки будували дерев'яні мости. Похід був тяжкий, військо втомилося й утрачало сили.

Військом командував московський князь Голіцин, що мав у цариці велику ласку. Він сподіався вернутися з походу з перемогою та великою славою, але його надії не збулися: похід був невдачний. Щоб виправдати себе, Голіцин скинув вину на гетьмана Самойловича; хоч перше не хотів слухати його порад і пересторог.

Тоді й вороги Самойловича почали сміливіше виступати проти нього: казали, що він дбає тільки про свої вигоди, не про військо, що козаки терплять від нього кривди й утиски. Військо дало послух цим намовам і почало бунтуватися. Пochалися також бунти селян проти старшини. Одної ночі змовники несподівано оточили гетьманське шатро, напали на гетьмана, зв'язали його й віддали москалям. Московські солдати кинули гетьмана на звичайний візок і повезли в Московщину.

Цар заслав Самойловича на Сибір. Там він у зліднях помер.

Киево-Могилянська Академія

Рисунок І. Бідняка

X. ІВАН МАЗЕПА

Гетьманування Мазепи

НОВИЙ ГЕТЬМАН Іван Мазепа (1687 — 1709) був із української шляхти. Замолоду він проживав на дворі польського короля, багато їздив по чужих краях і здобув собі широку освіту. Потім перейшов до козаків, сповняв у запорозькому війську різні уряди й накінець дійшов до гетьманства.

Іван Мазепа був людина розумна й досвідчена. Він розумів, що Україна стане сильна тоді, коли всі громадяни будуть освічені і знатимуть, що таке українська держава. Тим то він старався просвітити український народ та освідомити його. Дуже пильно опікувався школами. Для київської Академії казав вибудувати новий будинок на три поверхи, великий і гарно влаштований. В інших містах позасновував школи, будував гарні кам'яні церкви й давав їм великі дари, дбаючи, щоб українські міста дорівняли красою чужоземним. Дуже пишний і гарний був гетьманський двір у Батурині. Мазепа бажав, щоб ціла Україна стала культурна і просвічена, щоб своєю культурою перевищила своїх сусідів.

Селянство за Мазепи

Ставши гетьманом, Мазепа намагався передусім навести всюди порядок і спокій, бо по ув'язненні Самойловича серед війська й селянства ширилися неспокої. Одною рукою він утихомирював розрухи, а другою старався облегчити тяжку долю хліборобів. Але це не було легкою справою, бо на заходи гетьмана дивилася кривим оком Московщина, яка не бажала собі повного спокою в Україні. Невдоволена була також козацька старшина, яка за Самойловича при московській підтримці придбала великі маєтки. Тому гетьман не міг повністю поліпшити селянське життя.

Києво-Могилянська Академія і її студенти — з гравюри 1702 р.

Основана 1632 р. київським митрополитом Петром Могилою стала твердинею української культури. Академію опікувалися не тільки духовні круги, але й гетьманни. Опікувався нею особливо гетьман Іван Мазепа, перебудував, побільшив і прикрасив її будівлю. Студентів-спудеїв було завжди багато — часто понад тисячу з усіх земель України та й чужинців — болгар, румун, сербів, росіян, навіть греків і арабів. Багато студентів вініздило вчитися в європейських університетах і потім ставали вони професорами Могилянської Академії. Вчили в Академії латинською мовою, а українською мовою писали всікі твори. Вчили і чужих мов — грецьку, німецьку, польську, а в другій половині 18 ст. теж французьку. З київської Академії вийшло багато людей, які зайнняли перші місця в літературним, церковним і суспільнім житті України.

На початках гетьманування Мазепи сталася подія, яку наша історія називає “бунтом Петрика”. Петрик Іваненко був урядовцем гетьманської канцелярії. Під час урядової поїздки він несподівано залишив службу в гетьмана й утік на Запоріжжя. Там почав підмовляти запорожців до боротьби з городовою старшиною. Є підстави догадуватися, що Петрик утік за

згодою самого гетьмана. Якщо б Петрикові вдалося підняти Січ і народ до повстання, то Мазепа міг би був зробити те, що зробив Богдан Хмельницький: визволити Україну з ворожого ярма та відновити самостійну державу. Сам Мазепа не міг цього діла почати, бо його дуже пильнували москалі та їх прислугники.

Петрик нарікав на дуків-багатіїв, що позабирали собі великих маєтності, що знущаються над бідними селянами, вважають їх за своїх невільників, малощо не запрягають їх у плуги. Казав, що все те старшина робить із намови москалів, щоб люди знемагали від тяжкого підданства та щоб легше можна їх було поневолити й завести на Україні московські порядки. Так само з ненавистю він виступав проти поляків, пригадував, як то козаківтопили в воді, поливали на морозі водою, варили в окропі, садили на палі... Він радив, за прикладом Богдана Хмельницького, не вірити ні полякам, ні москалям, а з'єднатися з татарами й добути собі волю. Петрик Іваненко приїхав до себе запорожців, дістав військову підмогу від татар і почав війну проти багатої старшини й міщан. Але в війні йому не пощастило: в поході його військо розбито і він сам поліг, зарубаний у бою.

Старшина була дуже розлючена на селян за той бунт. Полковники, сотники, а то й багаті козаки почали самі на свою руку переслідувати повстанців і жорстоко їх карати.

Але гетьман Мазепа на такі знущання не дозволив: він видав універсал, з дорученням, щоб на власну руку нікого не карати, та щоб кожний віддавав свою справу до розгляду судам. Він заборонив теж накладати на селян занадто тяжкі роботи й податки. Селянам дозволили вносити позви на панів, і гетьман обіцяв їм справедливість.

Москва нищить козаччину

У Московщині володів тоді цар Петро I. Він заводив скрізь нові порядки, задумав також скасувати самостійність України і зробити Гетьманщину звичайною московською провінцією.

Гетьман Іван Мазепа

З портрету в Національному музеї в Швеції в Стокгольмі

Самопали набивайте,
Гострих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблі маєм права!

З пісні, що її зложив гетьман Іван Мазепа.

До цієї мети він ішов різними шляхами. Він воював у різних сторонах і ставив скрізь твердині та укріплення. До таких будов та робіт він брав із України козацькі полки. Козаки, що до того часу були вільні лицарі, працювали тепер, як які каторжники, в поті чола, в голоді, під доглядом московських наглядачів.

Найбільше дошкулили козакам роботи при будові нової царської столиці, Петербургу. Цар Петро ставив це місто в багнистій околиці серед боліт та озер. Треба було копати там рови й канави. Козаки мерзли в холодній воді, хорували тяжко й умирали. Кільканадцять тисяч українців загинуло на тих роботах. Народ казав, що Петербург побудований на козацьких кістках.

А на Україну цар посылав тим часом московські полки. Не тільки по містах, а й по всіх селах і хуторах квартирували московські солдати. Страшно нищили вони українських селян. Забирали худобу, коні, збіжжя, сіно, крали все, що було під рукою, побивали людей і знущалися над бідним народом, як тяжкі вороги. Хто посмів боронити своє майно й виступав проти москалів, того в'язнили, як бунтаря, судили й вивозили в Московщину на тяжке заслання. Нераз вертається такий бідний козак, знеможений, немічний, недужий іздалекої чужини, щоб відпочити в рідній хаті, поспішав до свого села, а тут — ні родини, ні майна, ні хати: хату зруйнували солдати, майно порозкрадали, людей позабирали в неволю. Українці палили гнівом і ненавистлю на москалів і шукали нагоди визволитися.

Повстання проти Москви

Приїхав раз до Києва цар Петро. Царський міністер Меншіков сказав у гетьмана на бенкеті:

- Гетьмане, час тобі братися до ворогів.
- Яких ворогів? — спитав Мазепа.

Меншіков почав йому товкматичи, що найбільші вороги царя й гетьмана — то козацька старшина, що треба її винищити, і за це цар нагородить гетьмана, і Московщина славитиме його, як найвірнішого царського слугу.

Мазепа розповів це старшині:

— Отаке говорить мені царський міністер. Таку пісню співають вони мені раз-у-раз — не допусти Боже, щоб сталося, як вони думають.

Старшина, як почула це, почала нарікати:

— Служать козаки цареві без жадного спротиву, і москалі женуть їх у далекі походи та на тяжкі роботи; козаки терплять важку зневагу й образу від московських начальників, запрацьовуються і гинуть нераз — і за все це така нам подяка!

Гетьман на це сказав:

— Я знаю, які їх пляни. Вони хочуть мене зробити князем, усю старшину знищити, наші міста позабирати собі й насаджувати тут своїх воєвод. А як наші спротивляться їм, то вони мають думку попереганяти всіх за Волгу. Тоді Україну заселятимуть своїми московськими людьми.

Вся старшина почала просити Мазепу, щоб визволив Україну з московської неволі.

— Щодня, — казали вони, — молимо Бога за душу Богдана Хмельницького, що визволив нас із ляцької неволі. Уважай, гетьмане, щоб діти наші не проклинали твоєї пам'яті, якщо ти залишиш народ у московському ярмі!

Мазепа цілим серцем любив Україну й бажав урятувати її від сумної долі. Він вирішив почати війну з Московщиною.

Битва під Полтавою

Тоді на Сході Європи розгорілася завзята війна. З царем Петром почав боротьбу шведський король Карл XII. Мазепа завів з королем таємні переговори, обіцюючи йому допомогу в боротьбі з москалями. За те Україна мала б стати вільною самостійною державою. Король Карл радо на це згодився.

Однак так склалося, що, замість іти походом просто на столичну Москву, Карл несподівано привів свої головні війська в Україну. Мазепі було дуже невигідно, що полум'я війни поширилося також на українські землі. Він мав тоді при собі небагато війська, бо кілька полків мусів відіслати на домаган-

Український козак і полковник в часах Мазепи

ня царя на поміч московській армії за границі України. Але іншого виходу не було. Мазепа скликав козаків і промовив до них:

— Браття, настав великий час. Покористуємося великою нагодою, віддячимо москалям за їх насильства над нами, за всі нелюдські муки, за кривду, що їх нам заподіяно. Прийшов час скинути зненависне ярмо й нашу Україну зробити вільною самостійною державою.

Гетьманські війська з'єдналися із шведами. На поміч Мазепі прийшов також запорозький кошовий Кость Гордієнко з січовими козаками.

Запорожці не все бували в добрій згоді з гетьманом. Мазепа нераз карав їх за непослух та сваволю. Запорожці були люди буйні, покладалися тільки на свою силу, вважали своє Запоріжжя ніби окремою державою й не дуже хотіли підлягати гетьманові. Часто приходило між ними до непорозумінь і зачіпок. Але тепер, як Іван Мазепа оголосив війну Московщи-

ні, запорожці зрозуміли, що тут рішається доля всієї України, і прийшли гетьманові на допомогу.

Кошовий Гордієнко промовив до гетьмана:

— Ми, військо запорозьке, щиро вдячні вам за те, що ви, як годиться найвищому українському вождеві, взяли собі до серця недолю України й почали визволяті її з московської неволі.

Мазепа відповів:

— Дякую вам, запорожці, що мені вірите. Я пристав до шведів не з користі для себе, але з любови до рідної країни. Не можемо, забувши честь, скласти руки й віддати наш край на ласку й неласку гнобителя.

Разом із шведами пішли українська на москалів. Можливо, що війна була б скінчилася для українців і шведів щасливо, коли б не несподіваний упадок гетьманської столиці Батурина. Залога Батурина по-геройськи відбивала штурми москалів, але один зрадник, старшина Переяславського полку, завів москалів підземним ходом до укріплень Батурина й тим поміг їм здобути місто. Москалі спалили столицю Мазепи, а населення повбивали, навіть малих дітей не помилували. При тому знищили або забрали величезні склади харчів, одягу та зброї для козацького війська. Далі москалі використали нерішучість шведського генерала й захопили в свої руки укріплене місто Стародуб. Потім опанували Новгород Сіверський і Білу Церкву. Таким чином шведсько-українські війська втратили важливі оборонні фортеці та багато воєнних припасів. Особливо дошкульно бракувало союзникам гармат.

Війна тривала кілька місяців. У різних місцях приходило до малих зударів, а тим часом обидві сторони готовилися до головного бою. Цар Петро порозсилав по всій Україні листи проти Мазепи, називав його зрадником і закликав народ, щоб не єднався з ним. Несвідомі люди слухали царських слів, кидали зброю та переходили до москалів. Але при Мазепі залишилося досить багато вірних своїй батьківщині та гетьманові старшин і козаків, що готові були для визволення віддати весь свій труд і сили, навіть життя.

До рішального бою дійшло під містом Полтавою. Це місто зайніяла була московська військова частина, ще поки надійшли головні шведсько-українські війська. Вони облягли Полтаву. Цар Петро з великом військом рушив Полтаві на відсіч. На полях біля Полтави зустрілися обидві армії і звели бій, від якого залежала доля не лише України, але також Швеції, Московщини та великої частини Європи.

Почався бій рано-вранці 8-го липня 1709 р. Козацька війська ще щільніше облягли місто, щоб перешкодити московській залозі вдарити збоку або ззаду на шведів, а крім того охороняли праве крило шведської армії. День був вітряний; вітер ніс просто в очі війську степову куряву. Москалі мали ліпші становища на підвищенному місці й почали сильно стріляти. Сильний шведський наступ захитав московську оборону і москалі стали подаватися назад. Однак шведські генерали, що виручили раненого короля, зробили помилку. Це використав цар і дав наказ до протинаступу. Загриміли 72 московські гармати. Москілі було значно більше, ніж шведів і козаків. Шведські лінії почали відступати. Король побачив це й наказав нести себе до війська на ношах, але вже було запізно. Бій був програний...

Полтавська битва — то був кінець самостійності України. Гетьман Мазепа по цій тяжкій невдачі разом із старшиною й запорожцями мусів утікати з України. Він переїхав до Молдавії, що була під турецьким пануванням. Але тут опустили його сили. Він тяжко занедужав і вмер 1709 р. Похоронили його в Галаці (тепер у Румунії), але його могила не збереглася, її знищили пізніше москалі.

Перше зруйнування Січі

Страшно мстився цар Петро на українцях за те, що вони виступили проти Московщини. По всіх містах і селах поrozходилися москалі шукати “зрадників-мазепинців” (так називали прихильників Мазепи, тих, що бажали самостійної України), в'язнили людей, катували, карали смертю. У Лебедині є й досі “цвинтар гетьманців”, на якому поховано кілька ти-

сяч козацьких старшин, закатованих москалями. Не менше потерпіло і рядове козацтво.

Найбільший гнів москалів стягло на себе Запоріжжя за те, що воно стало на боці Мазепи. Велике московське військо пішло на Січ 1709 р. Хоч у Січі козаків було небагато, вони не хотіли піддатися на московський заклик і кинули в воду московського посла. Тоді москалі рушили до наступу. Боротьба була дуже завзята. Полягло багато москалів, але й немало запорожців.

Москалі були б і не здобули Січі, але один зрадник, що зізнав усі переходи до Січі, показав московському війську дорогу до твердині. Запорожці мусіли здатися. Їх було не цілих три сотні, москалі половину повбивали на місці.

Москалі зруйнували Січ і поставили сторожу, щоб козаки тут не поселилися. Але останки запорожців перенеслися на інше місце, спершу на річку Кам'янку, потім над Дніпровий Лиман коло Олешок, поза межі московської держави. Незабаром Січ знову стала велика й сильна.

Церкви, побудовані гетьманом І. Мазепою

З гравюри в честь І. Мазепи з 1706 р. в Києві

XI. НАСТУПНИКИ МАЗЕПИ

Пилип Орлик

КОЗАКИ, що перейшли до Молдавії, не тратили надії, що їм пощастиТЬ ішe вернутися на рідну землю. На місце Мазепи вони вибрали новим гетьманом Пилипа Орлика. Він був генеральним писарем і найвірнішим другом покійного гетьмана, вони разом укладали пляни боротьби проти Московщини й разом мусіли залишити Україну.

Орлик зараз уявся впорядковувати державні справи України. На військовій нараді 1710 р. складено першу конституцію України, тобто основні державні закони. Головною законодатною владою мала бути генеральна рада, що повинна сходитися тричі на рік; до її складу мала належати генеральна старшина, полковники та по одному козакові з кожного полку. Виконавчу владу має гетьман, який править при співучасті генеральної старшини. Державний скарб відділяється від гетьманського; на утримання гетьмана і старшини призначається окремі маєтності. Гетьман має дбати, щоб на простих козаків і селян не накладали великих тягарів і податків, панщини й робіт; має дати опіку козацьким удовам і сиротам. Запорозькі Січі мають бути запевнені давні права.

Орлик робив заходи, щоб собі приєднати союзників до боротьби з Московщиною. Йому вдалося намовити турків і татар до війни з москалями. Орлик із своїм військом зайшов аж під Білу Церкву, скрізь почалося повстання. Але цар Петро з великим військом перейшов на Правобережжя й Орлик мусів відступати. Над Прутом 1711 р. прийшло до битви між турками й москалями. Турки оточили з усіх сторін московське військо, і цар був би попав у полон, якщо б був не викупився в турецького паші. Щоб роздобути гроші на викуп, цариця продала все

свое золото й самоцвіти. У мировім договорі цар зобов'язався залишити Україну та не турбувати козаків у Новій Січі, однак того зобов'язання він повністю не дотримав, бо забрав свої війська тільки з Правобережжя, яке й так не було під його владою. Орлик пробував іще раз при допомозі турків добути собі владу на Правобережжі, але його сили були вже заслабі.

Знеохочений, він виїхав із Молдавії до Швеції і вже до кінця життя залишився поза Україною. Іздив по світі і пробував приєднати різні держави до війни з Московщиною, але всі ці заходи не мали успіху. Лівобережна Україна залишилася під владою Росії, правобережна — під Польщею. Пилип Орлик вернувся ще раз до Молдавії і вмер у Яссах 1742 р.

Іван Скоропадський

Ще перед битвою під Полтавою цар Петро наказав вибрати іншого гетьмана на місце Мазепи. Москалі примусили частину козацької старшини та рядового козацтва з"іхатися у Глухові, там оточили їх військом і наказали провести вибір. Цар потребував цього вибору, щоб баламутити людей, що ніби то москалі не є ворогами України, а тільки карають однодумців Мазепи. Гетьманську булаву одержав старий уже літами і слабодухий полковник Іван Скоропадський (1708 — 1722). Він мав дуже важке гетьманування. Цар не дозволяв йому робити нічого корисного для України, а наказував вести все так, щоб українська держава якнайскорше впала.

При гетьмані цар поставив одного з своїх міністрів, щоб наглядав над гетьманськими справами і з України робив московський край. Цар далі нищив українські полки далекими походами й важкими роботами на каналах, а в Україну посылав щораз більше й більше москалів. Уже й козацькими полковниками назначували москалів. Але Скоропадський не тратив надії на кращу майбутність України.

Щоб не дати цареві знищити дорешти Україну, гетьман поїхав до Петербургу. Цар прийняв його неласково й заявив, що на Україні буде заведений уряд на московський лад, "Малоросійська Колегія": всі українські справи козаки мають вести разом із москалями. Скоропадський побачив, що цар має

Гетьман Іван Скоропадський

твірдий намір знищити цілком гетьманщину. Він цим так зажурився, що заслаб і, як вернувся з дороги, вмер у своїй столиці, у Глухові.

Павло Полуботок

Цар Петро не дозволив уже вибрати нового гетьмана: Україною мала правити "Малоросійська Колегія", на половину складена з москалів. Гетьмана заступав чернігівський полковник Павло Полуботок з титулом наказного гетьмана (1722 — 1724).

Полуботок був сміливої вдачі та любив правду. Він щиро любив свій рідний край і готовий був йому віддано служити, але бачив, що силою зброй вже годі стримати натиск москалів на обезсилену Україну. Тому пробував ще рятувати останки прав України просьбами та вмовлянням москалів. Але, чи ж можливо ублагати ворога словами або слізми? На його пораду з усіх сторін України пішли до царя прохання привернути давній лад на Україні й дозволити вибрати гетьмана.

Розлютився цар Петро й казав приїхати Полуботкові до Петербургу. Перед царем Полуботок сміливо висловив свої

Гетьман Павло Полуботок

думки. Він докоряв цареві за те, що Московщина нищила українські права, нагадав йому праці й походи козаків і сказав:

— За все те ми, замість вдяки, — дістали тільки зневагу й ненависть, попали в найгіршу неволю. Ми мусимо платити данину, копати вали й канави, сушити болота непрохідні, гинемо цілими тисячами від утоми, голоду й нездорового повітря. Над нами панують московські старшини, що не знають прав і звичаїв наших, їм усе можна робити з нами.

Розгніваний Петро крикнув, що Полуботкові за це буде смерть, і велів замкнути у в'язниці його та всіх тих, що з ним приїхали. Але гетьман сказав відважно:

— Заступаючися за Україну, я не боюся ні кайданів, ні тюрми. Краще мені найгіршою смертю вмерти, ніж дивитися, як загибають земляки мої.

У в'язниці Полуботок смертельно заслаб. Розповідають, ніби тоді цар сам прийшов до нього, щоб гетьман простив йому гострі слова, але Полуботок не простив цареві, а відповів:

— За невинне страждання мое й моїх земляків будемо судитися у спільногого й нелицемірного судді, Бога нашого; не-

забаром станемо обидва перед ним, і він розсудить Петра з Павлом.

Зараз потім умер Павло Полуботок у в'язниці; незадовго після того несподівано закінчив життя й цар Петро.

Данило Апостол

По смерті Петра I, коли Московщині знов загрожувала війна з Туреччиною, москалі злякалися, що в Україні може спалахнути ще одне повстання. Щоб до цього не допустити,

Гетьман Данило Апостол

цар Петро II вирішив знову обманути українців: дозволити їм на вибір гетьмана за старим звичаем. Та в тому "старому звищю" недоставало найважнішого: козаки могли вибрати не того, кого вони хочуть, а того, кого хоче Москва. А в Москві вирішили, що буде найкраще, коли гетьманом стане полковник Данило Апостол, бо він робитиме те, чого москалі забажають.

Так воно і сталося. У Глухові на майдані зібралося козацьке військо, посередині покладено гетьманські відзнаки. Обіцянками та золякуваннями москалі вже заздалегідь посталися, що всі голосували тільки на Данила Апостола.

Апостол належав до гурту старих полковників, що добре пам'ятали давні кращі часи й товаришували з Мазепою, коли він ще гетьманував в Україні. Але зберегти Україну перед ще більшим поневоленням Апостол уже не мав сили: у його руках не було майже жадної влади, він був лише гетьманом "на показ". При гетьманові та при інших урядах цар поставив московських людей (їх називали "резидентами") і без їх ради та згоди не можна було нічого вирішувати. Всіма справами козацького війська завідував московський генерал Голіцин. Таким способом москалі ще сильніше закріпили своє панування над Україною.

Не маючи доступу до важких державних справ, Данило Апостол зайнявся другорядними справами: наказав списати українські закони в одну книгу, завів ліпший лад у козацьких судах, у військовій скарбниці та впорядкував справу податків.

Покликувшись на те, що в Україні є знову "гетьман", москалі переманили до себе запорожців з-за турецької границі. Запорожцям навіть дано дозвіл вернутися на Січ, але це сталося лише тоді, коли почалася війна з Туреччиною. Одним словом, москалі добре використали відновлення гетьманського уряду: відтягнули українців від повстання і позбавили Туреччину союзників, якими могли бути козаки. Зате в Україні заводили щораз більше свої порядки: розміщували по містах свої війська та поселювали в степах привезених із Московщини селян-колоністів; вивозили силоміць українців у Московщину на важкі роботи, при яких їх вигинуло не менше половини; забирали тяглову худобу, волів, так що не було чим орати поля й Україні загрожував голод; уп'ятеро підвищили податки; не дозволили друкувати релігійні книжки українською мовою, а інші книжки взагалі заборонили друкувати в Україні.

Коли ж Данило Апостол помер 1734 року, Україною знов почала правити "Малоросійська Колегія", без гетьмана.

XII. КІНЕЦЬ КОЗАЧЧИНИ

Лад на Гетьманщині

ЛІВОБЕРЕЖНА Україна або Гетьманщина складалася тоді з 10 полків: київського, чернігівського, стародубського, ніженського, Переяславського, прилуцького, лубенського, гадяцького, миргородського й полтавського. Границі її сягали на заході подекуди за Дніпро, на сході доходили до Дінця, на півночі за Іпуть, на півдні до річки Орелі.

Гетьманщина була земля гарна й багата. На півночі простягалися великі ліси, на півдні — широкі степи. Народ займався найбільше хліборобством. Земля була така буйна й родюча, що ніколи не було недостатку хліба. Всюди були розведені гарні сади, що давали людям велику користь; у деяких околицях садили тютюн. Багато було лук і лугів; там паслися табуни коней, воли, корови й вівці. Дуже розвинулася в Україні годівля овець; із вовни робили сукно і прегарні килими. Багато худоби продавали за границю, в Московщину, в Німеччину. У ріках і ставах було дуже багато всякої риби, по лісах можна було жити з ловів, з пасічництва, з лісових робіт. Гетьманщина мала тоді більш ніж чотири мільйони людей.

Уряди на Україні були такі, як здавна, і тільки де в чому змінилися.

У проводі держави стояв гетьман, якого звали ясновельможним. До генеральної старшини належали генеральний писар, обозний, осаули, судді, а також підскарбій, що доглядав державного скарбу, генеральний хорунжий, що зберігав козацький прapor і бунчужний, що беріг гетьманського бунчука.

Старшина полкова, сотенна й городова була така, як давніше. Козаки ділилися на різні ранги. “Бунчукові товариши” — це були сини старшин, що належали до гетьманського пол-

ку. Вони вчилися на вищі уряди, заступали старшину в війську, урядували по канцеляріях і в судах.

“Знатні” або “військові товариши” звалися ті козаки, що повнили якийсь уряд і потім його залишали. “Значковий товариш” називався той, що носив у сотні малий прапор, званий значком. “Виборні козаки” були ті, що мали власного коня, вбрання і зброю, рушницю, шаблю та спис. Бідніші козаки не йшли на війну, а оплачували з двох чи більше хат одного вояка, що здався “підпомічником”.

Крім звичайних козацьких полків, були в Гетьманщині ще кінні компанійці та піші сердюки.

Кирило Розумовський

Коли до царського хору в Петербурзі набирали співаків з України, попав туди теж Олексій Розум, реєстровий козак з Чернігівщини. Олексій був справді розумний, а до того й красунь, тож припав до вподоби молодій цариці Єлизаветі; вона з ним потаємно одружилася. Ставши дворянином, він почав називатися Розумовським. Олексій узяв до себе в Петербург молодшого брата Кирила. Тут Кирило одержав добру освіту, а потім доповнив її подорожами по чужих краях. Але виховання Кирила було московське: він одягався за модою царського двора по-французькому, білив волосся й закручував кучері. Так само й духом він уже півмоскаль, хоч у грудях билося ще в нього українське серце.

Цариця Єлизавета не забувала, що Кирило, як і її чоловік, українець. Тому до України ставилися прихильно, хоч це не означало, що вона готова відновити права України, знищени москалями від часів Богдана Хмельницького. Все ж таки вона дозволила відновити в Україні гетьманський уряд та привернути Україні деякі права. Гетьманом выбрано Кирила Розумовського, який вже тоді мав звання графа. І так, на 16-му році після смерті Данила Апостола Україною знов почав правити гетьман.

Гетьманував Кирило Розумовський в Україні 14 років. У Батурині, куди він задумав перенести столицю з Глухова,

Гетьман Кирило Розумовський

збудував чудовий палац, якого останки збереглися донині. Думав також там заснувати університет. Гетьман дбав про поширення автономних прав України, про добробут населення, поліпшив судівництво, завів більшу дисципліну та краще озброєння в козацькім війську. Взагалі, можна думати, що Кирило Розумовський був би зробив ще більше добра в користь України, якби не те, що москалі на те не погоджувалися.

Розумовський старався помагати кожному, хто до нього приходив з тим чи іншим проханням. Один урядовець через несправедливий засуд утратив був усе своє майно. Кілька разів подавав скаргу до гетьмана, але його прохання не давали гетьманові до рук. Він хотів сам усно пояснити справу, але його теж не допустили до Розумовського. Тоді він тайкома через сад дістався до палацу гетьмана і в сінях чекав, коли гетьман ітиме на прохід. Розумовський був у своїй кімнаті, але довго не виходив. Тоді бідний чоловік через щілину, що була між дверима й порогом, просунув своє прохання до гетьманської кімнати. Яка ж була його радість, коли за хвилину його письмо вернулося тою самою дорогою попід двері: гетьман

прочитав його й дав на письмі наказ, щоб покривдженому повернули його майно. Бунчукові товариші питалися потім гетьмана:

- Хто привів до вас, ясновельможний, того чоловіка?
- Ніхто, — відповів гетьман.
- Де ж ви його бачили?
- Ніде.
- А як же дійшло до вас прохання?
- Такою дорогою, що ви й не подумали б: перелізло через поріг.

Скасування гетьманства й козаччини

У Росії стала тоді царицею Катерина II, що в усім наслідували царя Петра. Вона уважала, що вже настала пора скасувати всі українські права, а Україну перемінити в звичайну московську провінцію та завести в ній такі самі порядки, які були в Московщині. Вона покликала до Петербурга Кирила Розумовського й наказала йому зректися гетьманства. Розумовський не мав сили противитися злющій цариці і склав гетьманську булаву. Після того Катерина II скасувала всі окремі уряди України та знишили останки її волі.

Отак 1764 р. скінчилося панування українських гетьманів. Цар Петро I і цариця Катерина II знишили волю України. У Ленінграді, колишньому Петербурзі, є пам'ятник цареві Петрові I; поставила його Катерина II й дала на ньому такий напис: “Петру Первому, Єкатеріна Вторая”. Тарас Шевченко, дивлячись 1844 р. на той пам'ятник, написав такі слова у поемі “Сон”:

Це той ПервиЙ, що розпинав
Нашу Україну,
А Втора я доконала
Вдову-сиротину!..

В Україні почала знову правити “Малоросійська Колегія”. Але по вісімнадцятьох роках, 1782 р., скасовано її і скрізь заведено московські порядки. Скасовано також козацьке військо й козаків приділено до російської армії.

Так покінчилася на лівобережній Україні козаччина й українська держава.

Запоріжжя

Окремо від Гетьманщини існувало Запоріжжя.

Запорожці вернулися 1734 р. на давнє місце й заснували Січ між річками Підпільною й Базавлуком. Вони тут загосподарилися наново й поширили свої граници на всі сторони. На півночі від Гетьманщини границя йшла коло річки Орелі, на сході від донських козаків розділювала їх річка Калміюс, на південь запорізькі землі сягали до Дніпрового Лиману, на захід — по ріку Бог. Ці землі звалися “Вольності Запорозького Війська”.

Запоріжжя ділилося на 8 паланок (повітів) і 38 куренів. Запорожці, як у давні часи, жили з ловів, скотарства і трохи з хліборобства. Частина війська проживала в Січі, інші жили в степах по зимовиках та хуторах.

Старшина на Січі була така: кошовий отаман, суддя, писар, обозний, осаул, хорунжий, булавний (носив булаву), бунчужний; були ще довбиші, пушкарі, шафарі (збирали мито на перевозах), канцеляристи. Був також отаман Січової школи, бо молоді хлопці мусіли вчитися.

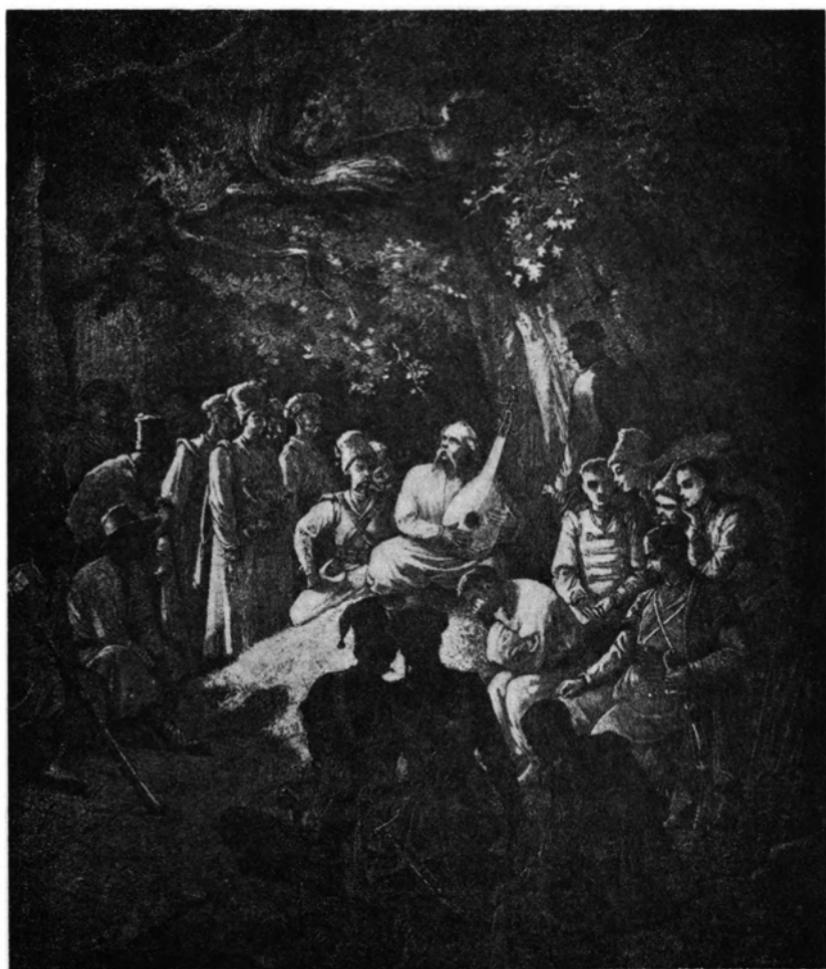
Останнім кошовим на Січі був Петро Кальнишевський. Він був людина великого розуму й досвіду й дуже добре правив Вольностями Запорозького Війська. На пустих просторах він поселював людей, що приходили на Січ, казав будувати в степах хутори й села, дбав про те, щоб скрізь був лад і добробут. Про нього склали приповідку:

“Як кошовим став Кальниш, на Січі була паляниця, корж і кніш”.

По скасуванні Гетьманщини цариця Катерина II задумала також покласти кінець і Запорозькій Січі. Кальнишевський дізнався про наміри цариці й вислав до Петербургу послів, щоб урятувати Запоріжжя. Але запорожців прийняли тут із зневагою.

Тим часом на Правобережній Україні під Польщею ви-

бухло гайдамацьке повстання. Гайдамаки називали ватаги селян і козаків, що організувалися на козацький лад, вибирали собі отаманів і сотників, і воювали з польськими магнатами. Найславніші провідники гайдамаків були Максим Залізняк і Іван

Бандуррист серед гайдамаків співає про минулу славу Козаччини
Малюнок А. Сластьона

Гонта. В 1768 р. вони підняли велике повстання проти Польщі, і напали на місто Умань. Це повстання названо колївщиною. Та проти гайдамаків пішли спільно польські й царські війська й розбили їх. Гонту серед великих мук покарали смертю, Залізняка заслали на Сибір. А що запорожці помагали гайдамакам, це дало цариці Катерині нагоду зруйнувати Січ.

Друге зруйнування Січі

Цариця вирішила знищити Запоріжжя. Московський генерал Текелій, вертаючись із походу проти турків, на самі Зелені Свята (4 червня 1775 р.) несподівано оточив великим військом Січ. На Січі було не більше 10 тисяч козаків і 20 малих гармат. Їх облягло 120 московських полків з численними гарматами. Кальнишевський скликав раду:

— Що, панове-молодці, робитимемо, віддамо Січ москалеві, чи ні?

Молодші запорожці крикнули:

— Як же можна віддати славне Запоріжжя москалеві? Поки світу й сонця, того не буде! Хай прийде москаль, ми його провчимо!

Але старі січові діди похитали головами. Вони бачили, що Січ не витримає московських гармат, що даремне проливати кров.

Вислали запорожці послів до Текелія, просили пощасти. Але Текелій не знов мilosердя. Московські солдати ввійшли до Січі, заарештували старшину й поруйнували укріплення та всі будинки. Знищили все, навіть із церкви позабирали дорогі ікони та срібні “царські ворота”.

Кальнишевського вивезли в Московщину на заслання в Соловецький монастир на Білому морі. Там замурували його в темниці без дверей і вікон і тільки малою щілиною подавали йому їсти. Так мучився старий козак дванадцять років. Потім облегчили йому кару й пускали деколи до церкви, але говорити не давали йому ні з ким. І вмер останній запорозький кочовий у московській неволі 1805 р. на 112 році свого життя.

“Катерино, вража дочко,
Що ти учинила?
Степ широкий, край веселий
Та й занапастила!”

— так співав народ про люту царицю Катерину II, що “доконала вдову-сиротину”.

З Запоріжжя розбрелися козаки по різних краях.

Частина козаків іще за Хмельниччини поселилася над річками, що впливають до Дінця й там постала Слобідська Україна або Слобожанщина з більшими містами: Харків, Охтирка, Ізюм та інші. Частина січовиків перенеслася під турецьке панування й заснувала Нову Січ у гирлі Дунаю. Дехто з нащадків запорізького війська живе й досі в Добруджі.

Інші зайшли ще далі Дунаєм, аж в Угорщину, й осіли в Банаті над долішньою Тисою.

Згодом частина козаків вернулася на Україну й створила Чорноморське військо. Кубанські козаки — це останні нащадки давнього запорозького війська, вони залишилися до наших часів.

“Пропало славне Запоріжжя, та не пропала слава!” Бо залишився український нарід, що, хоч і в неволі, не забув про славне-геройче минуле предків і не перестав думати про визволення. І справді, за 150 років від скасування Гетьманщини він знову вхопив за зброю й заходився будувати власну самостійну державу.

ВАЖЛИВІШІ РОКИ В ІСТОРІЇ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

1500. Початки Козаччини.
1550. Дмитро Вишневецький заснував Січ.
- 1595 — 96. Лобода й Наливайко.
- 1616 — 22. Петро Конашевич Сагайдачний.
1621. Бій під Хотином.
1630. Бій під Переяславом.
- 1648 — 57. Богдан Хмельницький.
1648. Жовті Води, Корсунь, Пилявці.
1649. Битва й мир під Зборовом.
1651. Бій під Берестечком.
1652. Бій під Батогом.
1654. Союз із Московщиною.
- 1657 — 59. Іван Виговський.
1658. Гадяцька умова.
1659. Бій під Конотопом.
- 1659 — 63. Юрій Хмельницький.
- 1663 — 65. Павло Тетеря.
- 1663 — 68. Іван Брюховецький.
- 1665 — 76. Петро Дорошенко.
1667. Андрусівський мир.
- 1668 — 72. Дем'ян Многогрішний.
- 1672 — 87. Іван Самойлович.
- 1687 — 1709. Іван Мазепа.
- 1708 — 22. Іван Скоропадський.
1709. Бій під Полтавою. Перше зруйнування Січі.
1710. Перша конституція України. Пилип Орлик.
- 1722 — 24. Павло Полуботок.
- 1727 — 34. Данило Апостол.
- 1750 — 64. Кирило Розумовський.
1764. Кінець Гетьманщини.
1775. Друге зруйнування Січі.
1782. Скасування останків самостійної України.

З М І С Т

I. ПОЧАТКИ КОЗАЧЧИНИ

Запоріжжя. — Турки й татари. — Татарські набіги.	
— Татарсько-турецька неволя. — Козаки. — Запорозька Січ. — Смерть Дмитра Вишневецького	7

II. ЖИТТЯ КОЗАКІВ ТА ЇХ ЗВИЧАЇ

Нові Січі. — Запорозьке військо. — Козацька старшина. — Рада. — Новики й джурн. — Побратимство.	
— Івась Коновченко	16

III. БОРОТЬБА З ТАТАРАМИ Й ТУРКАМИ

Похід на татар. — Битва з татарами. — Походи на море. — Дума про Олексія Поповича	24
---	----

IV. БОРОТЬБА З ПОЛЬЩЕЮ

Україна під Литвою й Польщею. — Шляхта й селянство. — Школи. — Братства і церковне життя. — Реєстрові козаки. — Перші війни з поляками. Самійло Кішка. — Конашевич Сагайдачний. — Війни 1625 і 1630 рр. — Повстання 1635 - 1638 р.	35
---	----

V. ПОВСТАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Панування шляхти. — Богдан Хмельницький підготовляє повстання. — Хмельницький на Запоріжжі. — Жовті Води і Корсунь. — Народне повстання.	50
---	----

VI. ВІЙНИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ

Українська козацька держава. — Чигирин. — Битва під Пиливцями. — В Галичині і на Холмщині. — Переговори з поляками. — Битва й мир під Зборовом	58
--	----

VII. НОВІ ВІЙНИ Й СОЮЗ З МОСКОВЩИНОЮ	
Смерть Ничая. — Битва під Берестечком і Батогом.	
— Тиміш Хмельницький. — Союз із Московщиною.	
— Байка Богдана Хмельницького. — Смерть Богдана Хмельницького.	67
VIII. ІВАН ВИГОВСЬКИЙ, ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ, ПЕТРО ДОРОШЕНКО	
Іван Виговський і Московщина. — Старшина і чернь.	
— Перша війна з Московщиною. — Юрій Хмельницький. — Петро Дорошенко. — Союз із турками.	
— Кінець козаччини на Правобережжі. — Герой Відня.	76
IX. ІВАН БРЮХОВЕЦЬКИЙ, ДЕМ'ЯН МНОГОГРІШНИЙ, ІВАН САМОЙЛОВИЧ	
Іван Брюховецький. — Друга війна з Московщиною.	
— Дем'ян Многогрішний. — Іван Самойлович.	91
X. ІВАН МАЗЕПА	
Гетьманування Мазепи. — Селянство за Мазепи. —	
Москва нищить козаччину. — Повстання проти Москви. — Битва під Полтавою. — Перше зруйнування Січі.	98
XI. НАСТУПНИКИ МАЗЕПИ	
Пилип Орлик. — Іван Скоропадський. — Павло Полуботок. — Данило Апостол.	108
XII. КІНЕЦЬ КОЗАЧЧИНИ	
Лад на Гетьманщині. — Кирило Розумовський. —	
Скасування гетьманства й козаччини. — Запоріжжя.	
— Друге зруйнування Січі.	114

